

ზ. გუგუშვილი

Z. GOUROULI

მეგობრებო

MÉMOIRES

1903—1921

გამომცემელი
ვაჟიკო ჩუბინიძე.

კარიჭი

1951

ს. გურული, გრ. ფხალაძე, გ. გაფრინდაშვილი.

წინასიტყვაობა.

უკანასკნელი დიდი ომის წინ სოციალისტური ინტერნაციონალის ბიურომ განიზრახა სოციალიზმის და საერთაშორისო მუშათა მოძრაობის ენციკლოპედიის გამოცემა. ამ მიზნით მან მიმართა ინტერნაციონალის ყველა ეროვნულ სექციებს მიეწოდებიათ მისთვის, როგორც მათი პარტიების ისტორია, ისე მათი ყველა ცნობილ ცოცხალ, თუ გარდაცული პარტიულ მოღვაწეთა ბიოგრაფიები.

საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ პარტიის საზღვარ-გარეთელ ბიუროს მიერ შედგენილ იქნა სია იმ ჩვენი პარტიულ მოღვაწეებისა, რომელთა ბიოგრაფიები უნდა გადაეგზავნა მას ინტერნაციონალისათვის ენციკლოპედიაში მოსათავსებლათ. ამ სიაში სხვებთან ერთათ ზაქარია გურულიც იყო.

მე დამევალა გამემართა მიწერ-მოწერა ზოგ ჩვენ ამხანაგებთან მათი ბიოგრაფიების მოსაგროვებლათ.

ასეთ მიწერ-ნოწერის შედეგათ ზ. გურულისაგან მივიღე ცნობები, რომელიც ეხება უმთავრესათ მის მოღვაწეობას 1903 წლიდან 1917 წლამდე; მივიღე აგრეთვე მისი მოგონება—ბიქტორ კაპანაძეზე, აფრასიონ მერკვილაძეზე და ქართლის შავ და წითელ რაზმებზე. საქართველოს დამოუკიდებლობის დროიდან ის მხოლოდ გაკვირით ეხება სახალხო გვარდიას ამ დროის მისი ფრიად თვალსაჩინო მუშაობის შესახებ კი მე მისგან მერმედ არაფერი მიმიღია.

1917 წელს ციმბირიდან დაბრუნების შემდეგ ზაქარია იყო რევოლუციონური ორგანოების წევრი, ჭიათურის ქალაქის ხმოსანი, საქართველოს ეროვნული საბჭოს, მეომედ დამფუძნებელი კრების წევრი, სახალხო გვარდიის ერთი ხელმძღვანელთაგანი, ვხედავთ მას ყველა საომარ შინაგან, თუ საგარეო ფრონტებზე, ხშირად აღჭურვილს სამხედრო სამინისტროს ნდობით და დავალებით და სხვ.

ამ ხანაში მთელი ეს მისი მუშაობა მას აღწერილი და მზათ ჰქონია ჩვენთვის გადმოსაგზავნათ, მაგრამ ჩხრეკის

დროს მისთვის ის წაურთმევეიათ და დაკარგულა. მაგრამ, რაც გადარჩა და დღეს ჩვენს ხელთ არის, მას ვაქვეყნებთ, მით უფრო, რომ სოციალისტურმა ინტერნაციონალმა განზრახული ენციკლოპედიის გამოცემა სხვადასხვა მიზეზების გამო ველარ შესძლო.

აქვე ვაქვეყნებთ აგრეთვე ზაქარიას ახლო მეგობრების (გრიგოლ ფხალაძის, კიკიკო ასათიანის და შალვა აბდუშელიშვილის) იმ ცნობებს, რომელიც ზ. გურულის პიროვნებასთან და მის მოღვაწეობასთან არის დაკავშირებული.

ვფიქრობთ, რომ ამ წიგნში მოთავსებული ამბები საინტერესო მასალა იქნება საქართველოში რევოლიუციონური მოძრაობის მომავალი ისტორიკოსისათვის.

კალიგო ხუბინიძე.

1951 წ. მარტი.

სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციის დაარსება
 ქიათურაში. 1903 წლის დეკანსტრაცია. 1905 წელი
 ქიათურის რაიონში. წითელი რაზმის შექმნა.

ერთი მთლიანი სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია
 ქიათურაში 1804 წლამდე არ არსებობდა, თუმცა ჯგუფები
 1902 წლიდან გაჩნდნენ. უფრო ჩამოყალიბებული ჯგუფი ყოფი-
 ლა ელსადგურში მუშა ლევარსი მიქატაძის მეთაურობით,
 ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ ტ. წერეთლის, მაგრამ ჩვენ
 მათთან კავშირი არ გვქონია (მაშინ ძლიერ დიდი კონსპირა-
 ცია იყო). ჩვენ მღვიმეში დამოუკიდებლათ შევქმენით ჯგუ-
 ფი მეტეხიდან ეტაფით მოყვანილ მუშა ლავ. გძელიშვილის
 ხელმძღვანელობით და ჩემი თავმჯდომარეობით. ათამდე
 კაცი იყო (ძმ. გძელიშვილები, ვ. ქამუშაძე, სხირტლაძე, ლო-
 შიძე, ლუნიშვილი და სხვ.). ჯგუფს ყველა დიდ მაღარო-
 ებში ქონდა სანდო მუშების წრეები. ლავრენტის თბილი-
 სიდან დროგამოშვებით მოსდიოდა ხოლმე ლიტერატურა
 (ბროშურა «ოთხი ძმა», «წერილები ძმასთან» და სხვ. აგრე-
 თვე ფურცლები), რითაც იკვებებოდა ჯგუფი და კვებდა
 თავის წრეებს.

ამ ჯგუფის თაობით მოხდა 1903 წ. ივლისის დიდი დემონ-
 სტრაცია, რის საბაბი შეიქნა 150 მტვირთავ მუშების დატუ-
 სალება გაფიცვის გამოცხადების გამო. ამ ამბავმა ააღელვა
 უმისოდაც მღელვარე მუშები ყველა რაიონებში, ხოლო
 მღვიმეში ყველამ შეწყვიტა მუშაობა. შეიკრიბნენ ჯგუფის
 მეთაურობით და გაემართნენ ძირს ქიათურისაკენ. მათ მიბაძა
 გაღმა-გამოღმა რაიონმა, დაეშვენ ძირს და შეუერთდნენ მღვი-
 მელებს პატარა ქიქოურაში. აქ ზღვა ხალხმა უკუაქცია ბოქა-
 ულის იერიში, მიყვა უკან და აიძულა გაეღო სატუსალო. შემ-
 დეგ, წინააღმდეგ ჯგუფის სურვილისა, გავიდა ბაქნებზე და
 დასწვა ყველა სასწორები, სადაც მუშა-ჩაღვადრებს ატყუებ-
 დენ წონაში, გამოაცხადა გაფიცვა გამარჯვებამდე და დაი-
 შალა. სამიოდე დღის შემდეგ ამოვიდა გუბერნატორი სმაგი-
 ნი ჯარით. შეიქნა მასიური ქერა და გაფიცვა ჩაიშალა. თუმ-
 ცა უმედვგოთ არ ჩაუვლია, ზოგირამ გაუმჯობესებები მო-
 ყვა (სხვათა შორის მთავრობის კონტროლი სწორი წონის
 დასაცავათ). დაჭერილებიდან 50-მდე მაღაროელები ქუთაის-

ში გადაგვაგზავნეს. აქვე ჩამოიყვანეს ელსადგურიდან ტ. წერეთელი, სიხარულიძე, გაჩეჩილაძე და ქალაქიდან კ. მოდებაძე და მაქანიშვილი. რამდენიმე თვის შემდეგ თავმდებებში გაგვიშვეს (მე ს. წერეთელი მომეხმარა), ხოლო შემდეგ ზოგის საქმე სულ მოსპეს, 45 მუშას მიუსაჯეს 6 თვე ციხე, მაგრამ ალექსის დაბადების მანიფესტის გამო ციხეში აღარ გაუგზავნიათ.

ამის შემდეგ ჭიათურას პარტიამ მეტი ყურადღება მიაქცია. მოვიდა ხუნხუზა (ნოე ხომერიკი) და შეუდგა მოწინავე მუშათა კადრის გაწრთენა-მომზადებას, მაგრამ სამწუხაროთ მას არ დასცალდა საქმე ბოლომდე მიყვანა. «ოხრანიკი» უშ. მხეიძის (ოფიციალურათ ბოქაულის მწერალი) პროვოკატორმა (ოსი მუშა იყო) გასცა ერთი მისი კრება. დაატყვევეს მასთან ერთად დათიკო მიქელაძე, ალექსანდრე ხაბულიანი და ნესტორ ჩხიკვაძე (მუშები დატოვეს პროვოკატორის დასაფარავათ). ხუნხუზასთან ერთად მუშაობდა პროპაგანდისტი გ. ჯუღელი, შემდეგ ესერი. ქუთაისში ჩაყვანისას მათ მოუწყვეს გაქცევა (გაიქცა ხუნხუზა და დათიკო, ნესტორა და ალექსანდრე კი განგებ დაჯდნენ). ორგანიზაცია მაინც დარჩა ბათლომა ხელაძის მეთაურობით. ჩქარა ნესტორაც თავდებში გაუშვეს, მუშაობა გაფართოვდა. შემოდგომაზე (1904 წ.) ქუთაისიდან ამოვიდა კობა (ჯულაშვილი) და თან მოგვიყვანა ორი პროპაგანდისტი კ. ცინცაძე და ვ. ინწკირველი. კობა ცოტა ხნით იყო ჩვენთან. ასე მივადექით 1905 წ.

პირველი დიდი ამბავი 1905 წელში იყო იანვრის საერთო გაფიცვა. გაფიცვა მოამზადა და ხელმძღვანელობდა პარტიული კომიტეტი, რომელშიდაც შედიოდნენ ნ. ჩხიკვაძე (თავმჯდომარე), პრ. ჩხიკვიშვილი, ვ. ლომთათიძე, ქრ. მელუა, ბ. ხელაძე, გ. წერეთელი, ვ. ინწკირველი, კ. ცინცაძე, მე და სხვები. გაფიცვის პროცესში შემოგვემატნენ კ. მოდებაძე, ვ. ყიასაშვილი, გ. ვაშაძე და სხვ. გაფიცვა დაიწყო 23 იანვარს გრანდიოზული მიტინგით და დემონსტრაციით. მიტინგზე, ვ. ინწკირველის მიერ პირველათ საჯაროთ ითქვა სოც.-დემ. პროგრამა. ამ დემონსტრაცია-მიტინგმა გასტიხა წელში ადგილობრივი ხელისუფლება და მოხაზა 1905 წელი ჭიათურაში. მიტინგს იცავდა შეიარაღებული მუშათა რაზმი, სადაც 15-მდე შეიარაღებული კაცი მეც მებარა. გაფიცვა გაგრძელდა შვიდი კვირა და გათავდა გამარჯვებით ყველა კითხვებში გარდა ერთი მუხლისა—8 საათი სამუშაო დღე. ამ მუხლში, მუშათა მასების სურვილისამებრ, მოგვიხდა 10 ს. დათანხმება. მეტის

გაგრძელება შიმშილობას გვიქადდა და ამავე დროს არსებულთან შედარებით 10 საათიც დიდი შეღავათი იყო (მანამდე სამუშაო დრო განუსაზღვრელი იყო გარდა ორი უცხო ფირმისა, სადაც 12 ს. არსებობდა). სამაგიეროთ ამ მუხლის მეორე ნაწილი—ნარდი მუშაობის სრული გაუქმება სავსებით მოვიგეთ.

გაფიცვის დასასრულს მოხდა შეტაკებაც: გადაწყდა მხეიძის მოკვლა. ეს საქმე იკისრა მუშა შაქრო გიუნაშვილმა, მაგრამ მარცხი მოუვიდა და თითონვე მოკლეს მხეიძის მცველებმა. ამის შემდეგ ჩვენი რაზმი იერიშით მივიდა საბოქაულოზე, საიდანაც ბოქაულები და სტრაქნიკები გარდა მკვლელებისა გაიქცენ, ხოლო მხეიძე და მისი ორი მცველი (რუსები) მოკლულ იქნენ. შეიარაღებულებთან ერთად იერიშში მონაწილეობა მიიღო რამდენიმე ასეულმა მასიდანაც. შემდეგში ამ საქმეზე დაატყვევეს შაქროსთან ერთად დაქრილი ი. კირიტაძე და ხალხიდან ს. სანოძე, მ. ვაშაძე და 16 წლის შ. ჯაფარიძე, რომელთაც დახრობა მიუსაჯეს და კატორღაზე შეუტყალებს. რაზმელების ვინაობა კი სამხედრო გამომძიებელმა ვერ გამოარკვია. გიუნაშვილის გასვენება კიდევ ერთ გრაზდიოზულ მსვლელობათ გადაიქცა, რასაც მუშებს გარდა დაესწრო რაიონის გლეხობაც. ვილაპარაკეთ 10 მდე კაცმა. ყველა ეს მოხდა მაზრის პოლიციის თვალწინ. ერთი კვირის შემდეგ მუშა ჭანიშვილის მიერ მოკლულ იქნა მხეიძის მარჯვენა ხელი ნოშ. ჩხეიძეც.

გაფიცვის შემდეგ სოც.-დემ. პარტიის ავტორიტეტი ერთობ გაიზარდა. მისი სრული გავლენის ქვეშ გადავიდა რაიონის გლეხობაც. როგორც ქალაქათ ისე სოფლათ მოეწყო დემოკრატიული ორგანიზაციები და მთავრობის ფუნქციები გაუქმდა. საჩხერეში ჩემი ხელმძღვანელობით მოეწყო ცალკე კომიტეტი, სადაც შედიოდნენ ი. გძელიშვილი, დ. გძელიშვილი, ვ. ნოზაძე, ი. ვეფხვაძე, გ. გაფრინდაშვილი, ს. მეტონიძე, ს. ლომიძე, ლ. ლომიძე, ვ. ქამუშაძე, პ. აბრამაშვილი და სხვ. ასევე ჭიათურაში მოეწყო სასოფლო კომიტეტი ნესტორას ხელმძღვანელობით, სადაც შედიოდნენ გ. წერეთელი, გრ. ფხალაძე, გედ. გაფრინდაშვილი, ი. ბარბაქაძე და სხვები. მუშაობას ვეღარ ავდიოდით, თუმცა მუდმივ პროპაგანდისტთა რიცხვი უკვე ათამდე იყო (შემოგვემატნენ ნ. ბრეგვაძე, გამეზარდაშვილი და სხ.). მეც ამ დროს პროფესიონალათ ვმუშაობდი და არალეგალურათ ვცხოვრობდი გაფიცვის დროს მიტინგზე გამოსვლის გამო. ასეთ დროს დაიწყო ფრაქციული ბრძოლა.

ჩვენ გავიგეთ თბილისის და ბათუმის კომიტეტების ამბები და მოვითხოვეთ დისკუტი. თბილისში გავგზავნეთ ბ. ხელაძე, ჩამოიტანა ლიტერატურა და ჩამოიყვანა მინადორა ორჯონიკიძე. ქუთაისიდან უკვე ჩვენთან იყო ს. წულუკიძე, ჩამოვიდა ხუნხუნაძე და შეიქნა კამათი. სამი-ოთხი დღის კამათის შემდეგ უმრავლესობა მეუმცირესენი აღმოვჩინეთ, მაგრამ საშას კეთილშობილური მოპყრობით შევთანხმდით ერთად გვემუშავნა. ის დაგვთანხმდა იდეური კავშირი გვექონოდა თბილისთანაც. შაისში ამოვიდა კობა. ჩვენც მოვიწვიეთ გრიშა ლორთქიფანიძე და ისიდორე რამიშვილი და განახლდა დისკუტები. დამოკიდებულება გამწვავდა და ორგანიზაციაც გაითიშა. პროპაგანდისტები თითქმის ყველა კობას გაყვა, მაგრამ ჩვენ თბილისმა გამოგვიგზავნა ემ. სირბილაძე, მთვარელიშვილი, ზ. ჩიჩუა და სხვები. ინტელიგენციის სიმცირე შევავსეთ ბათუმელი მუშებით, საიდანაც ალექსანდრე დგებუაძის მეთაურობით ოცამდე მუშა ამოვიდა. ისინი კარგი მომზადებულები იყვნენ და დიდ დახმარებას გვიწვედნენ. ამოვიდა რაფ. ჩიხლაძეც. ჩქარა ადგილობრივ წრეებშიაც გამოუმუშავდა მოწინავე მუშათა კადრი.

ზაფხული საზოგადოთ მშვიდობიანათ მიმდინარეობდა, ხელის შემშლელი აღარავინ გვყავდა. ხელისუფლება სჩანდა მხოლოდ რკინის გზაზე ქანდარმების სახით და მათთან გვიხდებოდა ხოლმე შეტაკება. ჭიათურის სადგურზე გადმოიყვანეს ვიღაც დერევიანკინი, სახელგანთქმული რუსეთში რევოლუციონერ მუშათა ხოცვაში. მან მოინდომა ჩვენში მთავრობის ფუნქციების აღდგენა. ხშირი იყო ინციდენტები. გადაწყდა მისი მოკვლა, რაც თავს იღო მუშა სოლ. ლომთათიძემ. რომელსაც უკვე ქონდა სტაჟი (მოკლა ლ. აბაშიძე, რომელიც ქართლის მაგვარათ ჩვენში შავრახმს აწყობდა). რაკი გარეთ ვერ იგდო ხელში, სოლომონი სადგურში მიუხტა დერევიანკინს. მე შემთხვევით მოვხვდი იქ და დავრჩი ყოველი შემთხვევისათვის. პირველი ტყვია ასცდა ქანდარმს, ხოლო მეორეზე ხელი აუკრა და აიციდინა. მარჯვენა ხელით მან უკვე დააღირა რევოლვერი სოლომონს, მაგრამ მანაც აუკრა ხელი და ასე შეიბენ. ქანდარმი ახოვანი იყო და ღონით ერეოდა. ბაქანის მეორე მხარეს იყო მეორეც და დროს დაკარგვა არ შეიძლებოდა. მე აუტეხე სროლა. ქანდარმი სოლომონს იფარებდა და მე იძულებული ვიყავი გარს მეტრიალებია. ბოლოს ორივე დაეცენ, ქანდარმი მკვდარი და სოლომონი სასიკვდილოთ დაჭრილი. მე მაინც დავარტყი კიდევ ერთი ტყვია

გულის საჯეროთ და მერე გამახსენდა მისი ამხანაგი. გვიანდა იყო, ტყვია აღარ აღმოჩნდა ჩემ რევოლვერში. გავიქეცი. მესროდა. შემოუხვეიე სადგურს და მივიძალე სიბნელეში (11 საათი იყო). გახვრეტილი აღმომაჩნდა მხოლოდ ჩოხის ფართე სახელო. მეტი ინცინდენტი აქეთ ამ წელში აღარ გვქონია.

ჩვენ სრული ბატონ-პატრონი ვიყავით, თუმცა კრებებს და მიტინგებს მაინც ფორმალურათ ფარულ ხასიათს ვაძლევდით. მხოლოდ 17 ოქტომბრის მანიფესტის შემდეგ გამოვედით მთლათ სააშკარაოზე. ამის შემდეგ მხოლოდ ერთი ოფიცერი, ჭიათურაში დროებით მდგომ ჯარის უფროსი არ იღებდა ხელს მთავრობის ფუნქციაზე. კომიტეტის დავალებით მოკლულ იქნა ახალგაზნა გურულიდან, რომლის გვარი არ მახსოვს.

მაინც ბრძოლისათვის ვემზადებოდით. გადაწყდა გაგვეფართოებია წითელი რაზმი. ამ მიზნით იარაღი ჩამოვართვით საბოქაულოებს და კერძო პირებს. დაბოლოს განვთავსდით სამაზრო პოლიციაში. შედეგათ, როცა ცნობილ ფოსტა-ტელეგრაფის საიმპერიო გაფიცვას დეკემბერში რკინის გზის გაფიცვაც მიემატა და ჰაერში საომარი სუნი დადგა. ჭიათურაში უკვე იყო ორასზე მეტი გაწევრთვნილი და ქარგათ შეიარაღებული რაზმელი. აქედან მეუმცირესეების საჩხერიანა 150-მდე კაცი, რომლის მეთაურათ მე ვითვლებოდი. ხალხი სამხედრო ხელოვნებაში წვრთნიდა კოწია ჩაჩავა, სამხედრო სამსახურიდან ახლად დაბრუნებული უნტეროფიცერი. მეუმრავლესეების რაზმს მეთაურობდა კ. ცინცაძე. რადგან ჭიათურაში საბრძოლველი აღარაფერი სჩანდა, გადავბარგდით ზესტაფონში. იქვე ჩამოვიდა ჩხარის რაზმი 50 კაცამდე და ა. მერკვილაძისა 30 კაცი. იყო ესერ-ფედერალისტების რაზმიც, მოწაფეობა კ. ნემსაძის მეთაურობით (ეს ის ნემსაძეა, რომელიც რეაქციის შემობრუნების დროს ალიხანოვს მიეკედლა, ბოქაულობა მიიღო და შვიდი წელი თარეშობდა. 1912 წელს ის ხელთ იგდეს ყოფილმა რაზმელებმა და მაუზერის ტყვიებით დაცხრილეს).

გაერთიანებულ რაზმების სარდლათ არჩეულ იქმნა ზესტაფონის რაზმის უფროსი ქარსელაძე, მის თანაშემწეთ კ. ჩაჩავა, ქარსელაძემ ვერ გამოიჩინა შესაფერი სამხედრო უნარი და ამიტომ მისი ადგილი დაიჭირა ნესტორ ჩხიკვაძემ. შესდგა აგრეთვე მომარაგების კომისია კ. მოდებაძის თავმჯდომარეობით. იქვე ზესტაფონის სადგურში არსებობდა გაფიცვის კომიტეტი ზაქ. ჩიჩუას ხელმძღვანელობით.

II

ტენგინსკის პოლკის განიარაღება. გენ. ალიხანოვი.
საოლქო კავშირების პოლოდება. რაწმების დაშლა.
არაღყვალური მუშაობა.

ჩვენი რაზმის ამოცანა იყო ტენგინის პოლკის 3 როტის (ზესტაფონი, ხარაგოული, წიფა) განიარაღება, ზესტაფონის ხაზინის ხელში აღება და ამ საშუალებით ახალი რაზმების შეიარაღება, რომ მერე ქუთაისზე წავსულიყავით. როცა ყველაფერი მზათ იყო, ამბავი მოვიდა, რომ მოსკოვი დამარცხდაო. თბილისთან სუსტი კავშირი გვექონდა ხაშურის რეაქციონურ ჯარების მიერ დაქერის გამო. წავედით ქუთაისში რამდენიმე კაცი, კითხვა იყო: ამ ცნობის შემდეგ გაგვეგძელებია უნდა დაწყებული საქმე, თუ არა. კრების უმრავლესობა პოს მომხრე იყო. გადაჭრით წინააღმდეგი იყო პარ. ჭიჭინაძე. სჯობს თითონვე მოეხსნათ პოზიციები, ავიხსნათ იარაღი და მივიმალ-მოვიმალათ, რომ ძალები დაეზოგოთ, წინააღმდეგ შემთხვევაში სისხლით განიარაღებული რევოლუცია ოცი წელი ველარ გაიმართება წენშიო—ამბობდა ის. ჩვენ კი ვამბობდით, რომ თუ ჩვენვე გამოვალთ უძლურების მოციქულათ, მაშინ კიდევ უფრო დიდი ხნით გაუტყდება გული ხალხსთქო. ამავე დროს მაინც იმედი გვექონდა გამარჯვების, რადგან მოსკოვი არ მიგვაჩდა რუსეთათ.

გადაწყდა შეტევა. ყოველი შემთხვევისათვის ქუთაისმა განკარგულება გასცა სამტრედიის რაზმი მოგვეშველებოდა. რამდენიმე დღის შემდეგ ზესტაფონში მყოფ როტას ალყა შემოვარტყით ყაზარმაში და მოვსთხოვეთ დაგვენებებოდა, როტამ სროლით გვიპასუხა, ჩვენ საფრებში ვიყავით. როტამ სცადა გამოსულიყო ყაზარმიდან, მაგრამ ამის ნება არ მივეციოთ. ნახევარი საათის შემდეგ გამოკიდეს თეთრი დროშა. მათ აღმოაჩნდათ ერთი მკვდარი და ორი დაჭრილი. ჩვენც მოგვიკვდა ერთი (სამტრედიელი სტურუა).

ამავე დღეს მოხდა ხარაგოულში მდგომ როტის განიარაღებაც. ეს ოპერაცია მეორე დღისთვის გვინდოდა, მაგრამ სწორეთ იმ დროს, როცა ჩვენ ალყას ვაწყობდით, დ. სულიაშვილმა დაგვიძახა იქიდან ტელეფონით, რომ როტა იყრება, მაქვთ მოეშურებაო. ჩვენ წინადადება მივეციოთ მოხერხებულად გილას ხევში ჩასათრებოდენ და არ გამოეშვათ, თუ იარაღს არ აიყრიდენ. იქ იყო (უმთავრესათ მეუმრავლესების) რაზმი

ას კაცამდე გ. ელისაბედაშვილის მეთაურობით, რაც ხევში საკმაოდ მიგვაჩნდა. მაინც საჩქაროდ გავგზანეთ კიდევ 30 საუკეთესო რაზმელი კ. ლორთქიფანიძის მეთაურობით. კოლია ერთი მხრიდან, ხოლო ხარაგოულელები მეორე მხრიდან თავს დაადგენ ხევში რკ. გზის ლიანდაგზე მომავალ როტას. შეიქნა ბრძოლა ფიცხელი, მაგრამ, როცა კოლიას საიმედო ტყვიამ წააქცია სარდალი, ხოლო მისი თანაშემწის ტყვიამ ფელფებელი, სარდლობა რომ იკისრა, როტა დანებდა.

ამ ამბებმა მიაღწია ქუთაისამდე და ჩვენზე გამოგზავნეს ყაზახები, რომელთაც ჩვენ აჯამეთში შევეგებეთ, მაგრამ ბრძოლა არ მიიღეს, უკანვე გაბრუნდნენ. საჭირო შეიქნა რიონის სადგურის გამაგრება, სანამ წიფასაც განვიაჩარალებდით, რომ ზურგი გაგვეთავისუფლებია და მერე ქუთაისზე ჩვენ თითონ წავსულიყავით.

წიფის ოპერაცია მომანდევს მე, რისთვისაც გარდა ხარაგოულის რაზმისა თან წავიყვანე საჩხერლები 20 კაცი. წინა დღის დაზვერვის შემდეგ, ახალწელიწადს რიურაუზე წიფის სადგურს გარს შემოვერტყით გაღმა-გამოღმიდან. გ. ელისაბედაშვილი იმ დროს ხარაგოულიდან საფლაც წასულიყო და რაზმს, ორ ნაწილათ გაყოფილს, ხელმძღვანელობდნენ სამუელა ბუაჩიძე და პატუა ჩუბინიძე. სამუელა თავის 60 კაცით გავგზავნე გაღმა, ხოლო პატუას ნაწილით საჩხერლებიანა მივადექით გამოღმიდან. ის იყო ალყა თავდებოდა, რომ გაღმიდან გვანიშნეს ჩრდილოეთიდან მტერი გიახლოვდებათ. აღმოჩნდა, სურამის გზით 120 ყაზახი მოდიოდა როტასთან. ამნაირათ ჩვენ თითონ ვემწყვდეოდით ალყაში.

საჩქაროდ მოვხსენი რაზმი და ვუთხარი მოშორებით დავცადნათ, მე კი გრ. წერეთლისა და პ. კუპრაშვილის თანხლებით წავედი წინ, სადაც ყოველ შემთხვევისათვის ოთხი საჩხერელი მყავდა გავგზავნილი გუშაგებათ. მთაგორიანი მდებარეობის გამო ისინი ჯერ ვერ ამჩნევდნენ მტერს (კიდევ არ იყვენ ასული გორაზე). ვანიშნეთ. დაბრუნდნენ, მაგრამ თან მოსდია რვა ცხენოსანმა. ჩვენ სროლით გადვირბინეთ სერი და ძირიდან მოუბრუნდით. ორის ჩამოგდების შემდეგ გაიქცენ. ჩვენც მოგვიკლეს მუშა მაჭარაშვილი და დაგვიჭრეს ლ. ლომიძე. ამის შემდეგ უცბათ წინ გადაგვეჩეხა ტყიდან ამოსული ექვსი ყაზახი, რომლებსაც როტამ თურმე 4 სურამელი რაზმელი (მათ შორის სტუდენტი ვ. ციციშვილი), გაატანა წყლის პირზე დასახვრეტათ, სროლის ხმაზე შეშინებულან, რაზმელები გაეშვათ, გამოქცეულიყვენ და ჩვენ შეგვეფეთენ.

შეიქნა ხელახალი ბრძოლა. ისინი ჩქარა გაიქცენ განზე და თან წაიყვანეს დაჭრილი (ცხენდაცხენ), მაგრამ ერთი ჩარჩა. ის ცხენიდან ჩამოხტა და მისი მუცლის ქვეშიდან გვესროდა. გაქცევის დროს ცხენი ისე გაყვა სხვებს, რომ ვერ მოასწრო შეჯდომა. ის ჩვენი წასასვლელი გზისკენ შეძვრა ხტეში და მოიმარჯვა თოფი. ჩვენებმა ვერ შენიშნეს, ეგონათ მეც მათ მივყვებოდით, ნამდვილათ კი მე ყაზახს აუტეხე სროლა, მანაც მიპასუხა. ჩქარა მას მაშველი მოუბრუნდა, ზევიდან, გორაკიდან მესროლა. მე მას მიუბრუნდი და, როცა პირველი გამახსენდა, დავინახე ის უკვე განზე გარბოდა. მე გამეცინა და მასვე მივბაძე. მისი მაშველი ამ დროს თავდამალული იყო ჩემი ტყვიის გამო და ნახევარი გზა ისე გავიბრინე, ვერც კი გაიგო, შემდეგ მესროდა, მაგრამ ჩქარა ტყეს მივატანე და იქიდან ბანაკისაკენ. ამ დროს განმავლობაში ყაზახების ასეულთან და ტენგინის როტასთან სროლა ქონდა გაღმიდან სამუელას რაზმს. იმათმა ყაზახებს მოუკლეს ორი კაცი და ექვსი ცხენი, რის შემდეგ მოიხსნენ და განდაგან გამოღმა გამოვიდნენ.

საჩქაროთ გამოუძახე ნესტორას ტელეფონზე და ერთი-ორი საათის შემდეგ მოგვივიდა მაშველი რაზმი. ხელმეორეთ მივაღდექით სადგურს, მაგრამ მათ უკვე შეგვასწრეს გვირაბში. წავიდნენ ხაშურისკენ ფეხით, ყაზახები დაქვეითებულნი, რადგან მატარებელი რომც ყოლოდათ, გვირაბი ახერგილი იყო: ოპერაციების წინ მე და ვ. ყიასაშვილმა ხაშურში წავიყვანეთ ორი ორთქლმავალი, რომელთანაც აქეთობას ერთი შუა გვირაბში გავაჩერეთ, ჩაუდევით ქვეშ დინამიტი, წაუკიდეთ ფითილს და დავტოვეთ.

გადაწყდა წითლაში მაინც გვეყოლოდა ერთი პატარა რაზმი, რომ გვედარაჯებოდა ხაშურისათვის, სანამ ქუთაისს ავიღებდით. დამტოვეს ისევ მე ნი კაცივით. დანარჩენები წავიდნენ რიონის სადგურისაკენ, სადაც ამოვიდნენ გურულები და მეგრელები. ის იყო უნდა დაეწყათ ქუთაისის ოპერაცია, რომ მოხდა ამბავი, რამაც ყველაფერი შეატრიალა: ერთ დღეს გუმბაგებმა ჩემთან მოიყვანეს გვირაბიდან გამოსული ახალგაზდა ოფიცერი, რომელიც აღმოჩნდა ლეკვინაძე (შემდეგში ტრალიკულათ დაღუპული ცნობილი პოლკოვნიკი). მას განგებ აედლო შვებულება და ფეხით სახლისკენ წამოსულიყო ქართველ ოფიცრების ბჭობის შემდეგ ჩვენდა გასაფრთხილებლათ. რომ ჩვენზე მოდიოდა გენ. ალიხანოვი დიდი ჯარით, რომელსაც ნაბძანები ქონდა 16 ვერსზე ირგვლივ მოესპო ყველაფერი, სადაც წინააღმდეგობას გაუწევდნენ.

თბილისი უკვე დაპყრობილია, ამდენ ჯარს ვერ გაუძლებთ და ტყვილანუ დალუპავთ ნახევარ საქართველოს—გვირჩევდენ ქართველი ოფიცრები. მე მაშინვე გავეცი განკარგულება ის ზესტაფონში წაეყვანათ. სანამ ორთქლმავალი წყალს აიღებდა, გვირახიდან კიდევ გამოვიდა მთელი ჯგუფი, მათ შორის ერთი გურული მღვდელი, რომელსაც ანაფორაში გამოკერილი ქონდა სოც.-დემ. პარტიის საოლქო კომიტეტის მოწოდება, სადაც მოუწოდებდა ყველა ორგანიზაციებს მოეხსნათ პოზიციები, აეყარათ იარაღი და გადასულიყვენ არალეგალურ მდგომარეობაში. ყველა ისინი საჩქაროთ გავგზავნე ზესტაფონისაკენ, საიდანაც იმავე ღამესვე მივიღე ბრძანება მოეხსნილიყავით. ყველა რაზმები გაუშვით თავთავის რაიონებში. იარაღები მივმალ-მოვმალეთ. რაზმელების ნაწილი და პროპაგანდისტები სხვა ქალაქებში გადავგზავნეთ. რკინის გზაზე გაფიცვა მოეხსენით და სხვა. ალიხანოვმა მაინც თავისი ქნა.

ჯარი მაზრაში შემოვირდა ცეცხლითა და მახვილით. დასწვეს ხარაგოული, ზესტაფონი, საჩხერე. ჭიათურა გადაწვას გადაარჩა იმის გამო, რომ შეეშინდათ ცეცხლი უცხოელთა შენობებსაც წაეკიდებო. აქ-იქ სოფლებშიაც გააჩინეს ხანძარი, რომ ტერორის სული დაეტრიალებიათ. შემდეგ შეუდგენ დატუსაღებას და გზაში ხვრეტას, თუ ვინმე რაზმელები ხელში ჩაუვარდებოდათ.

მე კარგა ხანს დავრჩი რაიონში. ბოლოს გადავწყვიტეთ მე, პ. აბრამაშვილი დან. ს. მეტონიძე წავსულიყავით თბილისში კორბოულ-ქართლით, რადგან რკინის გზებზე მატარებლებს ჩხრეკდენ ტენგინის პოლკის ჯარისკაცები (მათ ასე დაიჭირეს რამდენიმე ამხანაგი, მათ შორის დ. სულიაშვილი). შევხვდით ერთმანეთს სანდრო მეტონიძისას ს. ბურნევი, სადაც კინალამ ჩავცვინდით: თურმე იმ დილას მოდიოდენ მისი სახლის დასაწვავათ. ეს ამბავი, ყოფილი რაზმელების და საერთოდ გაქცეულთა სახლების დაწვა, ზრ-სამ თვეს გაგრძელდა. მე უკვე თბილისში ვიყავი, როცა ჩვენ სოფელში ასულიყვენ და ჩემ გამო ორივე ჩემი ძმების საცხატებელი გადაეწვათ. კარგი რომ ს. მეტონიძის სახლი ტყის ახლო იყო, ჩვენ გადავასწარით, ტყე-ტყე შალვა აბდუშელიშვილისას აყედით (შალვაც იმალებოდა). იქიდან გავემგზავრეთ თბილისში. იქ პავლია აბრამიშვილი ისევ საოლქო კომიტეტის სტამბაში სამუშაოთ წავიდა, სადაც წინათაც მუშაობდა. მე ცოტა ხანს დავრჩი იქ და შემდეგ ზესტორასთან ერთად გავგზავნილი ვი-

ყავი ბათომში, ოსმალეთის საზღვარზე იარაღების საიდუმლო საწყობების მოსაწყობათ. ბათომში მე დიდხანს არ დავრჩენილვარ, რადგან ნესტორ ჩხიკვაძეს ჩემი დახმარება არც ისე ეჭირვებოდა, ხოლო ამავე დროს ჭიათურიდან თხოულობდენ ჩემ უკან დაბრუნებას.

III

კონფლიქტი ჭიათურის მრეწველებსა და მუშებს შორის. ჩემი დატუსაღება. ქუთაისის ციხიდან სვრელით ტუსაღების განთავისუფლება.

1905 წლის მუდმივ გაფიცების შემდეგ შავკვანზე დიდი მოთხოვნილება იყო და დიდი მუშაობაც გაიმართა, მაგრამ მრეწველებმა ისარგებლეს რეაქციით და მუშათა მდგომარეობა ძალზე გაუარესდა. ამან დაბადა ბრძოლის სული და გაფიცვის სურვილი. ამისთვის მიმიწვიეს. ახლა კომიტეტის და პროპაგანდისტებიც სხვა რაიონებიდან შემოფარებული ხალხიდან შედგებოდა. ადგილობრივ პირობებს არ იცნობდენ. შეუდექით ორგანიზაციულ მუშაობას. პირველათ ყოვლისა აღვადგინეთ სტამბა, რაც მოვაწყვეთ მღვიმეში ერთ გამოქვამულში, ვასწავლეთ აწყობა მოწაფე ბაგ. ჭუმბურიძეს და შეუდექით ფურცლების ბეჭდვას. ჭიათურაში სტამბა 1905 წ. მოეწყო ს. კილაძის ხელმძღვანელობით. მუშაობდა ბათლომა ხელაძე. ამ სტამბამ ერთი წელი იმუშავა. გაიგეს. სტამბის გადამალვა მოეწყო, ხოლო კავშირი—გ. გაფრინდაშვილი დაატყვევეს და კატორლაში გაგზავნეს.

ჩქარა გამომუშავდა მოთხოვნილებები, რაც დაგებულდებოდა და გაფიცვის დღეც დაინიშნა. გაფიცვა საარაკოთ ერთსულოვანი იყო და ისე აღშფოთდა გუბერნიის ადმინისტრაცია, რომ წვერებს იგლეჯდენ. შტრეიკბრეხეერები რომ ვერსად იშოვეს, მოიყვანეს ერთი პოლკი ქვეითა ჯარი და უნდოდათ აღედგინათ ვაგონების ტვირთვა მარაგი მადნით, მაგრამ ფურცლებით და სიტყვით გაფიცულნი ჩაერიენ ჯარში და მათაც უარი თქვეს. ექვსი კვირა გაგრძელდა გაფიცვა და გათავდა სრული გამარჯვებით, მოვიპოვეთ 8 საათის სამუშაო დღეც. ჭიათურაში თითქმის აღსდგა 1905 წელი და ასე გრძელდებოდა 1907 წლამდე, როცა რეაქციის სული ისევ დატრიალდა ერთი ამბის გამო: კ. ცინცაძის მეთაურობით წაიღეს ფოსტა (ოცი ათასი მანეთი). ორი ჯარისკაცი მოკლეს. რეაქცია გაძლიერდა სოფლებში, ჭიათურა კი ისევ გაუტეხლათ იყო.

1907 წ. ზაფხულში მრეწველთა სიეზდი იყო ქუთაისში, სადაც მუშებმა გააგზავნეს დელეგაცია ვ. კიკვაძის მეთაურობით. მე დამავალეს იქ ვყოფილიყავ და გარედან დაეხმარებოდი. სიეზდის გათავებისას ვილაცამ გამცა და დამატუსაღეს, მაგრამ ამხანაგებმა მომიწყვეს გაქცევა («ნახვის» დღეს ტუსალებისა და მნახველების შუა ამართულ რკინის ხლართში არსებულ სარკმელში გადავძვეარი და მნახველებს გაეყევი, სარკმელის დარაჯი მოყიდული გვეყავდა). გარეთ ნესტორი მიცდიდა რამდენიმე ამხანაგით და ფაიტონით, რომელთან ერთად მეორე დღეს ხონით და სამტრედიით წავედით გურიისში და ერთი თვის შემდეგ, როცა ცოტა მიწყნარდა, დაებრუნდი სამოქმედოთ.

ამ დროს ქუთაისის ციხეში ისხდენ მთელი რიგი ამხანაგებისა ზესტაფონის, ზუგდიდის, ლეჩხუმის და სხვ. რომელთა უმრავლესობას კატორღა ეწოდოდა, ზოგს ჩამოხჩობაც. ბუნებრივია, მათი ნატვრა იყო ხვრელი. რამდენჯერმე სცადეს ეს შიგნიდან, მაგრამ უშედეგოთ. ორი ცდა პირდაპირ საზღაპრო იყო. ერთჯერ მეორე სართულიდან ძირს ჩავიდენ ტანისამოსის საწყობში. იატაკი რგელათ ამოქრეს თანდათანობით ისე, რომ მას ბადიმივით ამოიღებდენ, ორ კაცს ჩაუშვებდენ და ისევ დახურავდენ. საწყობში გადმოსწიეს ტანისამოსი ერთ კუთხეში, იქ ამოთხარეს იატაკი და წაიყვანეს ხვრელი ციხის შავი ეზოსაკენ. მიწას ტანისამოსის ქვეშ მალავდენ. ორი კვირა იმუშავეს. ხვრელი თითქმის მზათ იყო, რომ ვილაცამ გასცა.

მეორეჯერ კი მოიყიდეს ერთი დარაჯი. ის ღამე უშვებდა ციხის საყდარში. იქიდან ტრაპეზის კედელი გახვრიტეს, შემდეგ საავადმყოფოს სხვენიდან აბანოს სხვენში შედიოდენ და ისეთივე ხვრეტილის საშუალებით აბანოში ეშვებოდენ. აბანოდან ხვრელი იმავე ეზოსაკენ. აქ მანძილი გაცილებით ცოტა იყო და იმედი ქონდათ ერთი აბანოს დღიდან მეორემდე მოასწრებდენ (ორ კვირისში ერთჯერ იყო აბანო) და აბანოს დღეს გავიდოდენ. მიწა აბანოს სხვენზე აქონდათ. ესეც თითქმის მზათ იყო, რომ გასცეს. ამის შემდეგ შიგნიდან ხვრელის გაკეთების იმედი დაიკარგა.

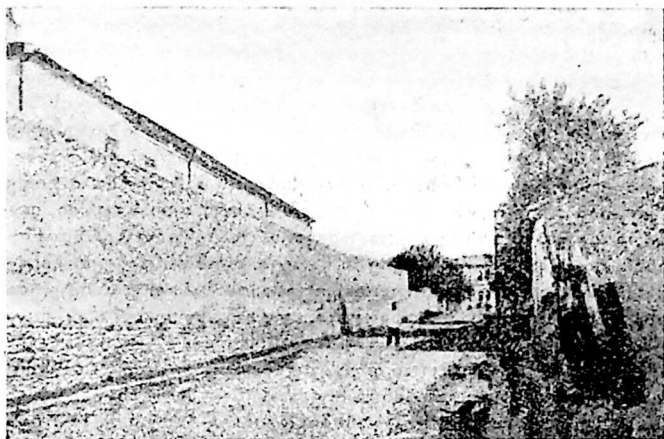
საპირო იყო ხვრელი გარედან გაკეთებულიყო. ეს ამბავი მე გარეთაც მაცნობეს, მაგრამ თუ ციხის კარების მდგომარეობა არ იცოდოდა, შეუძლებელი იყო. და აი ახლა ამ მდგომარეობის შესწავლას დაუყონებლივ შეუდექი. ავიღე რამდენიმე ზეპირი, თვალთმახსოვრობითი გეგმა. საუკეთესო და ადვი-

ლი იყო ფანცხავას სახლი. მაგრამ მათი თვალის ახვევა შეუძლებელი იყო (ორივე ცოლქმარი პარტიულები იყო, ქმარი ფედერალისტი და ცოლი სოც.-დემ.), ხოლო თითონ გაბედავდნენ თუ არა დათანხმებას, ძნელი სათქმელი იყო. და აი, ჩემ სინარულს საზღვარი არ ქონდა, როცა გურიაში ცაცა დარახველიძემ ციხიდან მიღებული ჭიჭიკო ასათიანის წერილი გადმომიგზავნა, სადაც მწერდნენ, რომ მატრონა ფანცხავას შენ გაქცევაში მონაწილეობა დაწამეს და ხონში გადაასახლეს, ხოლო ოჯახს აუკრძალეს თავის სახლში ცხოვრება და გაღმა მხარეს იქირავეს სახლიო.

დავბრუნდი ქუთაისში და ნინა ქაჯაიას შევხვდი მასთან ერთად ცაცასაც. სახლზე განცხადებაა ქირავდებაო. გადაწყვიტეთ ექირავეთია ეს სახლი უცნობ ქალს და გაეხსნა შიგ ჩულები სახელოსნო. შევჩერდით მარო ბოჭორიშვილზე და მარო კალანდაძეზე. მ. კალანდაძე ი. ებრალიძის (პირადი მეგობარი იყო) წერილით ჩქარა ჩამოვიდა, გადავეცი ფული და წავიდა სახლის დასაქირაველათ. ჩულების საქსოვი მანქანა მოგვცა ბ. ბიბინეიშვილის მეუღლემ. ჩამოვიდა მეორე მაროც და ნოქარ ლომთათიძესთან ერთად მოეწყვენ სახლში (ითვლებოდნენ დაძმანათ და სამივეს ყალბი პასპორტები ქონდათ).

მე მოვამზადე ყველაფერი, რომ კომიტეტის კასა არ დამეზარალებია, ფული ამ საქმისათვის შევთვალე ჭიათურაში, საიდანაც ნაცნობმა მრეწველებმა (კ. ყიფიანი, ძმ. ლულუნიშვილები, ილ. ბერიძე, რ. ანჯაფარიძე და სხვ.) ციხიდან გაპარვის შემდეგ შემომითვალეს, თუ საზღვარ-გარეთ წასვლა გინდოდეს უფულობით არ მოიშალა. ჩვენ შეგიგროვებთო. ვისარგებლე ამით, გავგზანე ცაცა გრ. ფხალაძესთან და მან ჩამომიტანა ექვსასი მანეთი, გრიგოლმავე ჩამომიყვანა ორი დამხმარე მალაროელი, მ. ჯორბენაძე და სარ. ტყემალაძე. დანარჩენი დამხმარეებათ სურვილი განაცხადეს ახალგაზდა მეუმრავლესეებმა ი. ებრალიძესთან ერთად, რაც მეც მესიამოვნა, რადგან ჩვენები ამ დროს მესამე დუმის არჩევნებში იყვნენ გართული და ამხ. გრიშა ლორთქიფანიძე მეც მისაყვედურება ასეთ დროს ჩამოგვშორდია.

უკვე მუშაობა გაჩაღებული გვექონდა, როცა ი. ებრალიძემ მიიხრია, კ. ცინცაძე ჩამოვიდა რუსეთიდან (ქუთ. ციხიდან იყო გაგზავნილი ადმინისტრატორულათ), მასაც ეს საქმე ქონია მიზნათ და გთხოვს შეერთებასო. საწინააღმდეგო რა უნდა მქონოდა, მიტ უმეტეს მუშა ხელის მომატება საჭირო იყო.

ქუთაისის ციხე და ტანგხავას სახლი *, საიდანაც გაიყვანეს გვირგვინი.

ჩემი თვალთმახსოვრობითი გეგმის თანახმად ფანცხავას სახლის ფანჯრის საფუძვლიდან საჭირო ზომა გაეწიე დასავლეთით, ამოვთხარეთ ერთი საყენის სიმაღლე ორმო, ავიღე მიმართულება კედლის საშუალებით. მიმართულების სისწორეს ვიცავდი დანიშნული წერტილიდან ორი სანთლის შუქზე გასწორებით, როგორც ეს მაღაროებშია მიღებული. ხვრელის სიგრძეც თვალზომით მქონდა გამოანგარიშებული (მგონი 11 საყენი იყო), თვალზომაზე მაღაროში სახელი მქონდა დავარდნილი. ამავე დროს საშუალება მქონდა მიმართულებაც და სიგრძეც შემემოწმებია კაკუნით, როცა დანიშნულ საკანს მიუახლოვდებოდი (საკანში ისხდენ ჭიათურელი მაღაროელები ლ. გჟელიშვილი და ლ. ლომიძე).

ჩვენ კომპანიას, გარდა ჯორბენაძისა და ტყემალაძისა, ხშირათ შედიოდა ეჭვი, მაგრამ როცა ციხის ზღუდის გაშორების შემდეგ მე ნიშანი მივეცი და საკნიდან კაკუნზე გვიპასუხეს, გაუკვირდათ. ვმუშაობდით მხოლოდ დღისით, რადგან ღამე სიწყნარეში საშიშო იყო ხმაურობას გავეცი. ხვრელში ჩვენ გვესმოდა არამც თუ ცხენების და ურმების მოძრაობა, არამედ გუშავ ჯარისკაცის ფეხის ხმაც (სახლსა და ციხის

შუა იყო ქუჩა). ამის გამო წერაქვს კი არ ვცემდით, ვფხოტნიდით, ქვას და ქვას შუა ბერკეტივით ავამუშავებდით. ხერელის ცას ბოძებით და ფიცრებით ვამაგრებდით, რომ ურმებს არ ჩამოენგრია, ხოლო პაერის გამოლევის გამო (სანთელიც კი ქრებოდა) ხერელში შეუშვით რეზინის მილი, რომლის მეორე თავი სარდაფში მიმაგრებული იყო ოქრომქედლების საბერველზე, რომლითაც პაერს ვდენიდით ხერელის თავში. ასე მიუახლოვდით მიზანს, როცა სახლის პატრონმა თურმე ეჭვი აიღო. ჩემ იქ არ ყოფნის დროს მოსულიყო სახლში, დაებარებია დაუყოვნებლივ დაცალეთო. დაგვეკირდა გ. ზდანოვიჩის და ი. ფანცხავას საქმეში ჩარევა, რომ ის დაგვეთანხმებია (ზდანოვიჩს გრიშა ლორთქიფანიძის სახით კომიტეტმა მისცა პირობა მოსალოდნელ ზარალის ანაზღაურებაზე, რაც შემდეგში 600 მან. გამოიხატა).

ამის შემდეგ სულ ორი დღის მუშაობა დაგვეკირდა. ერთი ინცინდენტი მაინც გადამხდა—უკანასკნელ დილას ამიჯანყდენ, ვაი თუ სწორათ მიზანზე არ მივდივართო. თურმე კოტიას მოსკოვიდან ჩამოსულ სტუდენტ-ინჟინერისთვის ეთქვა ეს ამბავი და ის გადარეულიყო: მაგას მასე ზეპირათ დიდი სტაჟის ინჟინერიც ვერ გაიყვანსო. მოითხოვედნ ამ სტუდენტის მოყვანის ნებას. ხვალამდი მაცალეთ-მეთქი.

კაკუნი ორივე მხარეს გვარწმუნებდა, რომ სასურველ საცნის ქვეშ ვიყავით. ასევე უნდა ყოფილიყო ზომითაც. მაგრამ მაკვირვებდა ის, რომ ბალავერს ვერ წავაწყდი. ეჭვი ავიღე მის სიღრმეზე (გადმოცემული მქონდა ბალავერი ერთი საჟენიანო) და ხერელის თავში ჩამოვთხარე ცა. ურააა, დასძახა გაბრწყინვებულმა სარდიონმა და გადამხეხვია. ბალავერი ერთი არშინით მალა დაგვეტოვებია და ორი არშინით გავცდენოდით. ავეყვით ბალავერის შიგნითა კეთელს და მივადექით საცნის ასფალტის იატაკს. მივეცი ლავრენტის ნიშანი, რომ მომზადებული დიდი ლურსმანი დაერთყა იქ, სადაც ნიშანი მიუკაკუნე. შეიქნა საქანში სიმღერისა და სხვათა ხმაურობა (ერყობოდა ასფალტსა და კედელს შუა ნაპრალი იყო, რომ ხმა ასე ჩამოდიოდა), ჭახ, ჭახ... და ლურსმანი ჩამოძვრა ჩვენ თავზე. იქვე ამოვიღე ქალაღი და ფანქარი, დავსწერე ზოგი რამ საჭირო, დავსწერე ნახვამდის. დავახვიე და გავაძვრინე ნახვრეტში, როცა გამოსასვლელათ გაემზადებოდენ, ხერტილთან ფეხი უნდა დაერთყათ და ხერელის კარებიც გაკეთებოდა (იატაკის სისქე ორი გოჯიც არ იყო), მანამდე კი ეს ნახვრეტი უნდა ყოფილიყო პირდაპირ კავშირათ. მეტი მე

ხერელში აღარ შევსულვარ. გეგმის თანახმად (რომ მეც დასამალავათ არ წამოგვიდებოდი ამხანაგებს) მე იმავე ღამეს უნდა წავსულიყავი თბილისისაკენ.

ნინა ქაჯაიასას *) დამხვდა გრ. ფხალაძე და გ. წერეთელი, რომელთაგან გრიგოლი სულ წამყვა თბილისამდე. მეორე დღეს რედაქციამ მიიღო დათქმული დეპეშა, რომ ხერელიდან გაიქცა 32 პოლიტიკური ტუსადი. ამათ გვარებიდან მახსოვს მხოლოდ: ჟ. ასათიანი, დ. სულიაშვილი, ლ. შენგელია, პ. გოგიაშვილი, გძელიშვილი, ლომიძე, თ. ჩუბინიძე, და ჭუმბურიძე. ყველაფერი მომხდარიყო გეგმის თანახმად. ჩვენების გაყვანის შემდეგ კარები გამოეყო ჩვენ მოხერხებულ დიასახლისს. მ. ბოქორიშვილსაც (მ. კალანდაძე წინასწარ გამოვიდა), ხოლო გაყვანილები მომზადებულ ბინებზე დაერიგებიათ. ხერელი აღმოაჩინეს მაშინვე (უგოლოვნიკებმა გაიგეს და ჯიქურ მიაწყდნენ საკანს) და მთელი ქალაქი შეკრეს. გასულებიდან ერთი კვირის განმავლობაში 8 კაცი დაატყვევეს (მათ შორის ს. სტეფანოვი), მაგრამ ისეთი არავინ ჩავარდნილა, რომელთაც ჩამოღობა ელოდა. დანარჩენნი ნაწილ-ნაწილათ წაიყვანეს ქუთაისიდან და გადმოგზავნეს თბილისში.

*) ნინა ქაჯაიას ოჯახი ქუთაისში იყო პარტიისათვის. რაც გრიგოლ ფხალაძისა კიათურაში. ყველა მოქმედების ცენტრი გრ. ფხალაძის ოჯახში გეჟონდა გაფიცვებისა და სხვა გამოსვლების დროს. მისი სახლი, ასე ვსთქვათ, «შტაბ-კვარტირა» იყო, ხოლო პირასი—მისი მეუღლე—მეორე ცაცა წერეთლისა იყო კიათურაში. ცაცა კი ნამდვილი ილიას ქართველი დედა იყო. კიათურაში მას სოციალ დემოკ. ორგანიზაციის დიასახლისს უწოდებდნენ. ის მუდამ აქეზებდა თავის შვილებს რევოლიუციონურ მუშაობაში. დაუვიწყარია და ყველას სალაპარაკოთ ჰქონდა ცაცას მიერ გადასახლებულ შვილების გაცილება.

კიათურაში ცალკე აღსანიშნავია ექიმი სიმონ ჯაფარიძე. ის თებერვლის რევოლიუციამდე წევრი იყო დედერალისტების პარტიის, მაგრამ ფაქტიურად ჩვენთან მუშაობდა. ამას ხსნიდა იმით, რომ ეროვნულ კითხვის გარდა ჩვენი პროგრამა მისი პროგრამა იყო. ის ჩვენ ფულით დასმარებასაც კი გვიწევდა. არა მარტო კიათურის ორგანიზაციისათვის, არამედ განეთისათვისაც. ჩვენ დაჰკრილენს, ან დევნილ ავითმყოფებს. როცა საავადმყოფოში მოთავსება საშიში იყო. თავის სახლში აწვენდა და არჩენდა. გმირი იყო, არ ეშინოდა არავი-

IV

ბაქოში მუშაობა. რევოლუციის გადასახლება.
სამშობლოში დაბრუნება.

მე ცოტა ხანს დაერჩი თბილისში. რამდენიმე დღით ბაქოდან იქ ჩამოვიდა ამხ. პეტრე (ნ. რამიშვილი) და მისი რჩევით მეც ბაქოში გადავსახლდი. ვმუშაობდი პარტიაში და პროფეს. კავშირში. თითქმის 3 წელი ვცხოვრობდი ბაქოში. სანამ 1910 წლის ზაფხულში ვილაცას ვაცემით დამიპყრდენ (ვცხოვრობდი ავალიანის გვარზე). გადმოგზავნეს ქუთაისში, სადაც ჩემ საქმეებს იძიებდა ეანდარმების სამმართველო. წამომიყენეს ბრალდებები უმთავრესათ წითელი რაზმის შედგენისა. მაგრამ მოწმეები ამ საქმისათვის არავინ ყავდათ, ვინაიდან ჯარისკაცები უკვე რუსეთში იყვენ, ხოლო ხალხიდან ხელს არავინ მადებდა, მარტო ბოქაულის ჩვენებზე აგებული ბრალდება არ კმაროდა მაშინ. მე გამიშვეს 300 მანეთის საწინდარში (რაც საჩქაროთ ჩამოიტანა გრიგოლმა ჭიათურისა) ჭიათურის პოლიციის მხედველობის ქვეშ.

შემდეგში საქმე სულ მოისპო და გუბერნატორს მხოლოდ ისლა დარჩა რომ ადმინისტრაციულათ გადაეცაახლებიე რო-

სი. გუბერნატორსაც კი მედგრათ შეხვდებოდა ხოლმე, როცა ასმენდენ. თებერვლის რევოლიუციის შემდეგ ფორმალურადაც ჩვენთან გადმოვიდა და არცერთი მოვლენა არ ყოფილა, რომ მას მონაწილეობა არ მიეღოს.

აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ჩვენში, როგორც უცხოელთა მპყრობელობაში მყოფ ერში, მაღალი წოდებაც კი, როგორც მთელი, რეაქციონური არ იყო. მართალია მერცხე საუკუნის დასაწყისში ის ღია ბრძოლას არ აწარმოებდა რუსეთის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ, მაგრამ სამაგიეროთ არამც თუ ხელს არ უშლიდა სოც.-დემ. პარტიის ბრძოლას, არამედ თანაუგრძობდა კიდევც. აქედან ზოგი მისი ელემენტები ხელსაც უწყობდა ჩვენ ბრძოლას: გვაძლევდენ ბინას დევნილებისათვის, გვეხმარებოდენ დატუსაღებულთა გამოსახსნელათ და სხვა. ჭიათურა-სახხერეში ასეთ დახმარებას გვიწევდენ სიმონ და გიორგი (ძმები) წერეთლების ოჯახები, ელისაბედ წერეთელი, ანეპოდისტე მაჩაბელი და სხვა. მრეწველებზე და ვაჭრებზე ხომ ლაპარაკიც მეტია. ესენი არამც თუ პარტიას, გაფიცვასაც კი ეხმარებოდენ მატერიალურად. რამდენადაც ვიცი, ასე იყო სხვა ქალაქებშიდაც.

სტოვში. ეს იყო 1912 წლის დამდეგს, როცა მეოთხე დუმის არჩევნები მზადდებოდა, რის გამოც პარტია მოითხოვდა როსტოვში გადასახლებულთაგან მთელი რიგი ამხანაგების უკან დაბრუნებას (როსტოვში იმ დროს ბევრი ქართველი ს.დემ. იყო გადასახლებაში, იქ იყო პეტრეც. ის იყო მო.იყვანეს გრიშაც). პეტრეს მეთაურობით მოგროვდა ფული და რამდენიმე ამხანაგები გადაიგზანა სამშობლოში სამუშაოთ. მათ რიცხვში მეც. არჩევნების გათავების დროს დამატყვევეს თბილისში და გადამაგზავნეს უკანვე როსტოვში, სადაც სამი თვე ვიჯექი გაშვებამდე—ყალბი პასპორტისათვის. მე ისევ დაბრუნდი 1913 წელში და ვმუშაობდი პარტიაში, როგორც საოლქო კომიტეტის მოსიარულე ორგანიზატორ-აგიტატორი. უმთავრესი ჩემი მუშაობა ამ წელში იყო ჭიათურის მუშათა საარაკო გაფიცვა.

1913 წელში ჭიათურის მრეწველობა ყვაოდა მარგანეცის ბაზარზე დიდი მოთხოვნილების წყალობით. მისი ფასი სულ უფრო და უფრო მალა იწევდა, ხოლო მუშათა მდგომარეობის გაუმჯობესებაზე არავინ ფიქრობდა. ამაზე იფიქრეს თითონ მუშებმა. პარტიულმა კომიტეტებმა მიმართა დახმარებისათვის ქუთაისს, სადაც ამ დროს არსებობდა რედაქცია და საოლქო კომიტეტიც ხუნხუნას მეთაურობით (შემოდგომაზე დაბრუნდა პეტრეც). მე ამ დროს მურღულში ვიყავი გაგზავნილი, სიდანაც საჩქაროთ გამომიწვია ხუნხუნამ. დაუყოვნებლივ წავედი ჭიათურაში (გრიგოლ ფხალაძე ჩამოვიდა ჩემ წასაყვანათ) და შეუდექით მზადებას. ამ დროს გაფიცვა ხუმრობა საქმე არ იყო. რეაქცია თითქოს საუკუნოთ იყო გამაგრებული. გაფიცვას ვინ მოითმენდა. რამდენიმე ადგილას მოხდა (თბილისის ტრამვაიში, ფოთის მტვირთავებში და სხვაგან) მაგრამ წამსვე ჩააქვრეს სავსებით ველური და უხეში ზომებით. ჭიათურას ეძლეოდა დიდი მნიშვნელობა. დიდ სიფთხილეს ვიჩენდით და საფუძვლიანათ ვაწყობდით.

ჩავატარეთ ყველა ქარხნებში და მალაროებში მოთხოვნილების დამუშავება და ადგილობრივ კომისიების არჩევა, რომელთა თავმჯდომარეები შედიოდნენ გაფიცვის კომიტეტში. შედიოდნენ: ბ. კაპანაძე, ვ. ბურჯანაძე, კოლია კვერანაძე, ნონუ(კუბიძე), კ. გველესიანი, თომა ჯღამაძე, თ. ჯოხონელიძე, თ. ენუქიძე, ჩუბინიძე და სხვები (ბევრი მალაროელების გვარები არ მახსოვს). გაფიცვა ერთობ ერთსულოვანი აღმოჩნდა. მით უფრო გაცეცხლდა მთავრობა. მოინდომეს მათრახებით მუშების მოქკვიანება, მაგრამ ჩვენ მივმართეთ დუმის ფრაქ-

ციის თაემჯდომარეს კარლო ჩხეიძეს დეპეშით, რომელმაც მინისტრისგან მოითხოვა გამოძიება. ამან შეაშინა პოლიცია და უკლეს რეპრესიებს. მოინდომეს შტრეიკბრეხერებით თუნდაც მარაგის ტვირთვა, მაგრამ ასეთი ვერსად იშოვეს.

ბათომიდან ჩამოიყვანეს შორეულებით 50 კაცი, მაგრამ გაფიცულებმა დაითანხმეს ისინი უკანვე წასულიყვენ (ხარაჯები თითონ იკისრეს). ამავე დროს ფართოთ ვიყენებდით გეპტო-გრაფიულ ფურცლებს და გაზეთის ფურცლებსაც, როგორც ადგილობრივს—ქართულს, აგრეთვე პეტროგრაფულ «ლუჩი»-საც საზოგადოებრივ აზრის ჩვენსკენ გადმოსაბირებლათ. მრეწველები მაინც ჯიუტობდნენ და გაფიცვამ რვა კვირას გასტანა. ბოლოს ველარ გაუძლეს აუარებელ ზარალს (მარტო უკან გაბრუნებულ გემების ჯარიმათ გადახდათ 120.000 მანეთამდე) და გატყდნენ. ყველაზე მეტს ჯიუტობდა გელზეკეხერის აქც. საზოგადოება პერსენაკის მეთაურობით, მაგრამ ბოლოს ისიც დათანხმდა. დაკმაყოფილებული იქნა ყველა მოთხოვნილებები, აღდგენილ იქნა 8 საათის სამუშაო დღეც (რაც 1908—9 წ.წ. სამრეწველო კრიზისის დროს იქნა დარღვეული და როცა 1910 წ. წარმოებამ ისევ დაიწყო აღორძინება, სამუშაო დროთ უკვე 9 საათი იყო დამკვიდრებული).

ეკონომიურათ ბრწყინვალეთ გათავებულ ქიათურის გაფიცვას ქონდა აგრეთვე დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა. ამ ბრძოლამ რეაქციის მეშვიდე წელს ლეგალიზაცია უქნა ისევ გაფიცვას. ამის შემდეგ კავკასიის მთავრობას ეკონომიური ბრძოლა-გაფიცვა უკვე აღარ ეჩვენებოდა ველურ მოვლენათ და ველურათ აღარ ფიქრობდა მის ჩანშობას. ამიტომაც იყო, რომ ამ გაფიცვამ ასე დიდი გამოხმაურება გამოიწვია: არ დარჩენილა არც ერთი ქალაქი და არც ერთი დარგი, სადაც გაფიცვა არ მომხდარიყოს.

ბოლოს ამოძრავდა ბაქოს პროლეტარიატიც, მაგრამ ამ მრავალ-რიცხოვანმა, მრავალ-ეროვნულმა და მრავალ-კულტურუიანმა პროლეტარიატმა ვერ შესძლო გაფიცვის მტკიცე ორგანიზაციის მოწყობა და დამარცხდა. დამარცხდა მაგრამ ბრძოლაზე უარს არ ამბობდა, მეორე განაფხულისთვის იზუქრებოდა. ამის გამო იქაურმა ჩვენმა ორგანიზაციამ საოლქო კომიტეტს სთხოვა გამოცდილი ძალების დახმარება. საოლქო კომიტეტმა ხუნხუზა და მეგავავგზავნა ბაქოში სამუშაოთ.

ბაქოში ჩასვლისათანავე ხუნხუზამ გადაწყვიტა ჯერ პარტიული ორგანიზაციის ვანაზღება-გაძლიერება. ამავე დროს აღვადგინეთ პატარა სტამბა. შეუდევით პროფ. კავშირებში

მუშაობის გაცხოველებას. კავშირები იმ დროს სულს ღაფავდა, მხოლოდ რამდენიმე ასეული წევრიღა იყო საწევრო ფულის გადამხდელი. ხუნხუნას იდეალი იყო პირველი მაისის ჩატარება, რაც რეპეტიცია იქნება და მუშების სულის მდგომარეობას აწვესო. წინასწარ გავავრცელეთ ფურცლები და მაისობა ზართლადაც მშვენივრათ ჩატარდა. ამის შემდეგ შეუდექით გაფიცვის პრაქტიკულათ მომზადებას. ჩვენი აზრი იყო გაფიცვა არ გამოგვეცხადებია, სანამ კარგათ ორგანიზაციულათ არ მომწიფდებოდა. ჩვენი იდეალი იყო გაფიცვის კომიტეტი წარმოშობილიყო ძირიდან, ავტორიტეტული. ერთხანს საქმე კარგათ მიდიოდა მაგრამ შემდეგ შეუმრავლესენი ჩამოგვერიენ, რომლებიც ჩქარობდენ. მთავარ რაიონში, ბალახანაში მათ მეტი გავლენა აღმოაჩნდათ და ერთ მშენიერდღეს ფაქტის წინაშე დაგვაყენეს. იქ გაფიცვა გამოაცხადეს. ჩვენ იძულებული გავხდით ყველგან დაგვეწყო. შეერთდა კომიტეტები და დაიწყო ბრძოლა. გაფიცვა თავიდანვე არ იყო სავსებით ერთსულოვანი, მაგრამ რამდენიმე დღეში სრულიათ ჩაქრა კომლი მანუთის სამეფოში.

ბაქოს გაფიცვას ყოველთვის საიმპერიო მნიშვნელობა ქონდა და ახლაც პეტერბურგმა მას დიდი ყურადღება მიაქცია. და როცა იქიდან დეპეშით ვერაფერი გააწყვეს, გრადონაჩალნიკ მარტინოვის უნარზე ნაკლები იმედები დაურჩათ, იქიდან გამოგზავნეს შინაგან მინისტრის თანაშემწე გენერალი... (გვარი აღარ მახსოვს). გამოაცხადეს სამხედრო წესები და დაიწყეს რეპრესიები.

ადგილობრივი გაზეთი, რომელიც გაფიცვის წინ გამოეცით ხუნხუნას ხელმძღვანელობით, დაგვიხურეს და სამაგიეროს გამოშვება მოგვისპეს (მარტინოვმა ნებართვის მიცემის დროს ფაქტიურ რედაქტორს იქვე ჩამოართვა ხელწერილი, რომ გაზეთი სამხედრო წესების მოხსნამდე არ გამოეცა). სამაგიეროთ ფართოდ ვიყენებდით «ლუჩ» ს, მეუმრავლესენი «პრავდა»-ს. ამავე დროს ვუშვებდით ფურცლებს (ჩვენ მოვაწყვეთ საბეჭდავი დაზგა. ხოლო აწყობა ხდებოდა გაზ. «ბაკუ»-ს ასოთ-ამწყობ მანქანაზე. სადაც ამხ. სამ. დობორჯგინიძე მუშაობდა). გაფიცვა ორ თვემდე გაგრძელდა და მიიპყრო მთელი რუსეთის მუშების ყურადღება. პეტროგრადის მუშებმა გამართეს საპროტესტო მიტინგი ბაქოს რეპრესიების გამო. გაფიცვის გამარჯვება საეჭვო შეიქნა. რადგან ბალახანაში ყველაზე ადრე გამოსულ ფირმებიდან ზოგმა დაიწყო მუშაობა. სწორეთ ამ დროს მოგვისწრო ომმა და გაფიცვა მოიხსნა.

V

1914 წლის ომი. ნაცვლურკასში გადახასლება.
უკან გამიქცევა. ციშიში გადახასლება.

ომის გამოცხადების დღესვე ჩვენმა, მეუმცირესეთა კომიტეტმა გამოუშვა ფურცელი—ომი ომს (ხუნხუნას დაწერილი). რაც ბომბივით გავარდა შოეინისტურათ განწყობილ ქალაქში. ამავე დროს რაიონებში მოხდა შეტაკებები სამობილიზაციო პუნქტებზე, ბალახანაში ჩაქოლეს პოლიციემესტერი (უმთავრესათ ქალებმა), ხოლო შავქალაქში ძალზე მობრეგვეს ბოქაული. საერთოთ მობილიზაცია ჩაატარეს და მუშაობაც აღადგინეს. ამის შემდეგ ხუნხუნა თბილისში უნდა წასულიყო. ხოლო მე ისევ დავრჩი ბაქოში.

ჩქარა ხუნხუნასგან მივიღე ფოსტა. მომხდარიყო საოლქო კომიტეტის სხდომა და გამოეტანათ რეზოლიუცია ომის შესახებ, სადაც მთელი სამოქმედო პროგრამა იყო მოცემული. შეედგინათ მოწოდებაც. ხუნხუნამ ორივეს რუსული თარგმანი გადმომიგზავნა და მითვლიდა ადგილობრივ დაგვებუქდასეც მოვიქეცით. დაბეჭდვა და გავრცელება მოვასწარით, რომ ყველა სტამბის გარშემო მომუშავენი და ზოგი სხვა აქტივისტებიც დაგვატყვევეს. თითონ სტამბა კარგათ იყო მიმალული და ვერ ნახეს, ხოლო იქ იმ ოთახში მდგომ სამ მუშიდან (აქვს. ჩხაიძე, ულენტი და მესამეც გურული, გვარი არ მახსოვს) ერთს ჯიბაში ჩარჩენოდა ორი ასო (უკანასკნელი ფურცლის აწყობა სამსონასთან არ მოხერხდა და ჩვეულებრივი შრიფტით ავაწყეთ). ხოლო ოთახში დაურჩათ 60 ცალი ფურცელი. ამის გამო ისინი გაასამართლეს, როგორც სტამბაში მომუშავენი და კატორღაში გაგზავნეს, ხოლო ჩემი მათზე მიკერება ვერ მოახერხეს (მომეხმარა ჩვენი გაზეთისა და «ლუჩა-ის კორესპოდენტობის მოწმობები, ცნობებისთვის დაედიოდი მათთანაც და ყველა სარეწაოებში-მეთქი). ბოლოს პასპორტისთვის დამაჯინეს სამი თვე და მერე ისევ ადმინისტრატორულათ გამაგზავნეს ნოვოჩერკასში (ჩემთან ერთად გადაასახლეს რამდენიმე რუსი ამხანაგი და გ. ნონიაშვილი), სადაც ორი თვე დავრჩი და ისევ დაებრუნდი თბილისში.

მთელი ომის დროის განმავლობაში მე ისევ მოსიარულე ორგანიზატორ-აგიტატორათ დავდიოდი საოლქო კომიტეტის დავლებით მთელ საქართველოში. უფრო ხშირათ თბილისში ვიყავი. 1918წ. მთავრობამ იქაც მოინდომა მუშათა სა-

მრეწველო კომიტეტების შედგენა. ჩვენ ჩავერიეთ ამ საქმეში და გამოვიყენეთ ჩვენი მიზნებისათვის. ამ დროს აქ იყო დაბრუნებული ა. დგებუაძე, აქვე მუშაობდა ანანია სალუქვაძეც. და ჩვენ სამივე ჩავებით ამ საქმეში ხუნხუზას ხელმძღვანელობით.

ბოლოს კრება იყო რკინის-გზის სახელოსნოში, სადაც ხუნხუზას დაწერილი დეკლარაცია. ჩემი გადაწერილი. წაკითხვის შემდეგ მუშა საშა რიკაძემ გადასცა კრების პრეზიდიუმს. კრების ხასიათმა მთავრობა აიძულა ის დაეხურა, ხოლო პრეზიდიუმიდან წაიღეს ყველა საბუთები. რიკაძე იმ ღამეს გაჩხრიკეს და დაატყვევეს, ხოლო მე და ანანია. მასთან ამ საქმეზე მოსალაპარაკებლათ მისულნი. ბეწვზე გადავრჩით დაჭერას (როცა კარი შევალე უანდარში ზურგიით კარისკენ იდგა, საჩქაროთ მივხურე და მივაბრუნე რა ანანია. მოვქუსლეთ, ხოლო საშას უანდარმისთვის ეთქვა დიასახლისი იყო). ამის გამო მე თბილისიდან წავედი ქუთაისისკენ. შემოდგომაზე დამატყვევეს ჭიათურის მატარებელში, გადამგზავნეს თბილისში და რამდენიმე თვის შემდეგ გამაგზავნეს ვერხალენსკში (გადამასახლეს როგორც საოლქო კომიტეტის წევრი). კიდევ კარგი, რომ ამხანაგებმა მომიხერხეს ჩემი ხარჯით წასვლა, რისთვისაც ჭიათურის მუშებმა გრიგოლის ხელით 500 მან. გამომიგზავნეს. ხუნხუზა ამ დროს უკვე ირკუსტკში იყო (ის ზაფხულშივე დაიჭირეს). გზიდან მას დეპეშა გაუგზავნე და სადგურზე დამიხვდა.

დეკემბერის ბოლო რიცხვები იყო და ირკუსტკში პირველი დიდი ყინვა—48° იდგა. მე გვარიანათ თბილა მეცვა, ხოლო ჩემმა მხლებელმა დარაჯმა-ჯარისკაცმა ვერ გაუძლო შინელსა და ცივ ჩექმებს და შექნა კრუსუნი. ის, ჩემთან მომხვალ პოლონელთან ერთად, სადგურის ახლო სასტუმროში დაქტოვეთ დილაშდრე. მე კი ხუნხუზამ ბენია ჩხიცივიშვილთან წამიყვანა. ოთხი დღის შემდეგ ისევ ჩემი ხარჯით იქიდან ვერხალენსკამდე ერთი გოროდოვოი გამატანეს. იმ სოფელში, სადაც მე დამასახლეს, 60-მდე სოც.-დემ. მუშა იყო უკვე. უმთავრესათ მოსკოვ-პეტროგრაძის მუშები. იყო ერთი ქართველიც, ამბროსი ებანოიძე. ამბროსი ომის დროს ბაქოში მუშაობდა და იქ პროფ. კავშირის გაზეთის ოფიც. რედაქტორი იყო. მე მასთან დავსახლდი და. რადგან უკვე კარგათ მოქანტულობას ვგრძნობდი, გადავწყვიტე გაზაფხულამდე იქ დაეჩინებინა. ეს მაინც ასე არ მოხდა: თებერვალში გადმომცეს სასამართლოდან (იქ ერთი პოლონელი, გადმოსახლე-

ბული, მუშაობდა გადამწერათ), რომ კავკასიიდან მოსულიყო რაღაც ახალი საქმე გამოსაძიებლათ და გათავებამდე უნდა დავეკავები. მე იმ ღამესვე წავედი მახლობელ დაბა კარუგაში მიხა ორმოცაძესთან და იქიდან ერთი ორი დღის შემდეგ მასთან ერთად ირკუსკში, სადაც ბენიასას ვუცდიდი სამგზავრო ფულს, რომ რევოლიუციამ მომიწრო.

VI

ხასალხო გვარდია.

რამ გამოიწვია ერის ცხოვრებაში ეს ძალა?

1917 წლის თებერვლის რევოლიუციის შემდეგ ელვის სისწრაფით შეიქრა გახრწნა მეფისეულ ჯარის ნაწილებში, არა მარტო რუსულ, არამედ, ჩვენდა სამწუხაროთ, ნაციონალურ პოლკებშიდაც. თებერვლის რევოლიუციამდე ჯარიდან გაქცეული «დეზერტირები» ახლა უკანვე დაბრუნდენ და ყაზარმებში ტონის მიმცემი გახდენ. შეიქნა ქალაქების ცარცვა ჯერ ინდივიდუალური და მერე მასიურ-ორგანიზაციული. ნაცარცვს უსასყიდლოთ (რკინის გზაზე ფულს არ იხდიდენ) ეზიდებოდენ სოფლებში გასასყიდლოთ, ხოლო იქ, სოფლებში გაღეშილები თოფის უბრალოთ სროლით ერთობოდენ და არაერთ მშრომელს ასალმებდენ წუთისოფელს.

სოფლისა და ქალაქის მილიცია უმწეო იყო ამოდენა ხულიგანების წინააღმდეგ. ანარხია ძლიერდებოდა და აი, მუშათა დეკუტატების საბჭოებმა გაიხსენეს 1905 წელი, წითელი რაზმები, რომლებიც ერთად-ერთი წესიერების ელემენტი იყო მაშინ საქართველოში. დაიწყო გონებით მომზადებულ მუშათა მობილიზაცია-შეიარალება მილიციის დასახმარებლათ. ამან მიიღო სისტემატიური ხასიათი და საქირო შეიქნა მუდმივი ორგანოები, შემდეგ მათი გაერთიანება ასე წარმოიშვა სახალხო გვარდია.

ამ გვარდიამ ორჯერ იხსნა ქუთაისი სრული განადგურებისაგან, ერთჯერ ზაფხულში რუსული პოლკებისაგან, როცა მათ ქალაქი სავსებით ხელში ჩაიგდეს, მთელი სიმდიარე მალახიებიდან და ნაწილობრივ კერძო სახლებიდანაც ყაზარმებში გადაზიდეს და იქ ნამდვილი რუსული «იარმაკა» გამართეს; მეორეჯერ ზამთარში მეფისეულ ქართული პოლკებიდან, რომლებმაც ზუსტათ იგივე განიშეორეს. ასევე იყო გორში, თელავში, ხაშურში და სხვაგან.

თვით თბილისის ბეწვზე გადაურჩა მათ ბედს. მას ნავთლულის მხრიდან ულტიმატუმით მოადგა 15 ათასიანი რუსის ჯარი ყველა ჯურის იარაღით. ხოლო შიგნიდან თოფის გავარდნას და ყუმბარების გრიალს უცდიდა რამდენიმე ყაზახმა ქართველ-სომეხთა დეზერტირებით ავსილი. და თბილისი გადაურჩა განადგურებას იმიტომ, რომ ადგილობრივმა გვარდიათა მოასწრო პოზიციების დაქვერა, ხოლო პრევიციის ბატალიონები დაუყონებლივ იქვე გაჩდა მათ დასახმარებლათ. ძველი ქართული ჯარიდან მაშინ მხოლოდ ერთი მუჟა პატრიოტი ოფიცრებისა იცავდა თბილისს, უმთავრესათ არტილერისტები.

საქართველოს რკინისგზა? ეს ერის მთავარი არტყრია ხომ მაშინ სავსებით დეზერტირების სახრამ საწარმოს წარმოადგენდა. ვინ ჩამოართვა ის დეზერტირებს და დაუბრუნა ერს? მახსენდება, როგორ ბომბივით გავარდა მაშინ პირველი ცდა ამ ნიადაგზე, როცა ზესტაფონის სახალხო გვარდიამ ალყა შემოარტყა შორაპნის სადგურში ჩამომდგარ მატარებელს, მოხსნა ორთქლმავალი და გამოაცხადა: სანამ მატარებელში იქნება თუნდაც ერთი უბილეთო ან თოფიანი კერძო პირი, მატარებელი ვერ დაიძრებაო. ამას მოყვა სადგური ხაშური, სამტრედია და სხვ.

სახალხო გვარდია იყო უმთავრესათ ოსმალები რომ უშლავერიდან გააბრუნა; ასევე ახალციხე-არდანუჯიდან. სამწუხაროთ, ბათუმისათვის ბრძოლას მაშინ გვარდიის მთავარმა ძალებმა ვერ მოუსწრეს, ისინი სხვა ფრონტიდან ბრუნდებოდენ, მაგრამ ვინ შექმნა სასიკადულო ნატანები? ვინ განადგურა იქ ოსმალოს დივიზია და ამით ბათომ-ოზურგეთის ბედი ააცილა ქუთაისს და მთელ საქართველოს?

სახალხო გვარდიის უღარეს დამსახურებათ მარტო 12 დეკემბერიც (არსენალის აღების დღე) საკმაოა. ოცდაექვსი მაისი შეიძლებოდა უთორმეტოთ? ან თვით ქართული რევოლუციური ნაწილების შექმნა შეიძლებოდა ისე, სახალხო გვარდია რომ არ ყოფილიყო? რასაკვირველია, არა. ამას კარგათ გრძნობდენ მაშინ გულწრფელი პატრიოტი ოფიცრები და არ ჩქარობდენ, არ გვეთანხმებოდენ გვარდიის გაუქმებაზე, როცა 1919 წელს ეს კითხვა დასვა გვარდიის ხელმძღვანელებმა დამფუძნებელი კრების სამხედრო კომისიაში. ისინი მაშინ დაჟინებით მოითხოვდენ გვარდიის ჯერ კიდევ არსებობას, სანამ ჯარი გახდებოდეს სრული გარანტი თავდაცვის საქმეშიო.

სახალხო გვარდიას რომ ბოლო დროს მართლაც მარცხი მოსვლოდა, მაინც მისი სამი წლის მრავალფეროვანი გამირუ-
ლი და უანგარო სამსახური ერისადმი არავის არ აძლევს ნე-
ბას ის უმადურათ მოიხსენიოს. მაგრამ გვარდია ისევე გმი-
რულათ იდგა თავის სადარაჯოზე ერის სამსახურში ბოლო
დროსაც, როგორც წინა სამ წელში.

გავიხსენოთ პირველი ღამე. ორი გადმოსავალი. ერთს
იკავდა გვარდიის ნაწილები, მეორეს ჯარის. ორივეს ერთ
დროს, შუალამეზე თავს დაესხენ, გვარდიამ მოიგერია და გა-
აბრუნა მომხდომში, დაამარცხა და განაიარაღა მათ დასახმა-
რებლათ აჯანყებული ადგილობრივი რუსული მოსახლეობა
და მზად იყო მოძმეთაც მიშველებოდა, თუ საჭირო იქნებო-
და, მაგრამ... გაიგო მოულოდნელი ამბავი: ჯარის ნაწილები
თურმე, მიუხედავად იმისა, რომ წინა ღამეს გვარდიამ გააფრ-
თხილა—საზღვარს იქით მოწინააღმდეგის საეჭვო მოძრაობა
სწარმოებდა, —თავდამსხმელთ მძინარი შეხვედროდა, ტყვეთ
ჩავარდნოდა. მეორე დღეს მიიღეს ბრძანება დაეხიათ თბილი-
სის რაიონში, რომ მოწინააღმდეგემ გზა არ მოგიჭრასთო.
ხოლო როცა მათ საზღაპრო დროში, თითქმის დღელამეში
განვლეს ას ვერსზე მეტი ტალახიანი და თოვლიანი გზა, თბი-
ლისის რაიონში წააწყდენ მოწინააღმდეგეს, რომელიც კოჯო-
რის მთებზე ადიოდა. დაქანცულ-დაღლილი მუშები შეებენ
მოწინააღმდეგეს, დაამარცხეს, დაახევიეს უკან და ასე თბი-
ლისისათვის ბრძოლა მთელი კვირით გადადევს.

ამაზე ორი დღით უმალ სადახლო. ამ ბრძოლაში ჩვენებმა
მხოლოდ ერთ ფრთაზე, დასავლეთით, გადააყირავეს, მთას
იქით გადახვეწეს მომხდური და ფეხდაფეხ მისდევდენ, რომ
მოუვიდათ ბრძანება უკანვე წამოდით. ვინაიდგან მთავარ
ხაზზე მოწინააღმდეგის მსვლელობა ვერ შეეაჩერეთო. მერე
ვინ იყვენ ეს გამირები? იმავე გვარდიის ნაწილები, ზესტაფონ-
ქიათურის და გარეკახეთის ბათალიონები.

სოღანლული? აქ ხომ სადარაჯოთ ათასეულთან ერთად ქარ-
თლელთა ორმა ბათალიონმა მთელი ღამე გაუძლო მომხტურ
დივიზიას, სანამ გამთენიას გვარდიის ხელმძღვანელები 50 გვა-
რდიელთ პირადათ შეიჭრენ ჯაფშნოსანით მოწინააღმდეგის
აღკაში, გაანადგურეს დივიზია, ორითათსამდე ტყვეთ ჩაიგდეს
და ამით აიძულეს ოთხოდე ვერსით მდგარი მოწინააღმდეგის
მეორე სარეზერვო დივიზია თითონვე აშლილიყო და გაბრუ-
ნებულიყო.

კოჯორი? განა ახალგაზდა გამირებს სამხედრო შკოლიდან

სავსებით არ ამოსწყვეტდა ათჯერ და მეტჯერ უმეტესი მოწინააღმდეგე და მათ გვამებზე უეცრათ არ შემოვიდოდა ქალაქში, რომ მათ უმაღლეს გვერდში არ ამოდგომოდა და მათსავით თავდავიწყებით არ შებმოდა მომბედურთ გვარდიის ნაწილები? ესენი იყვენ იგივე თბილისისა და ზესტაფონ-ქიათურის მუშები, რომლებიც წინა ბრძოლებიდან ფიზიკურათ ღონე მიხდილი ყაზარმებში იყვენ დასასვენებლათ, მაგრამ მოსწავლეთა გასაქირი რომ გაიგონეს, გრიგალივით გადაეშვენ მთაწმინდას და ძმებს გვერდში ამოუდგენ. იმავე ხაზზე მეორე ადგილას ბათომის მუშებმა დამარხეს საუკეთესო მოწინავე ძმები და თავის საყვარელი მეთაური.

საქართველოს შეიარაღებული ძალები მაინც დამარცხდენ, ამის მთავარი მიზეზი უთანასწორო ბრძოლა იყო...

VII

ბიქტორ კაპანაძე.

ბიქტორ კაპანაძე მე გავიცანი 1906 წელს, ჯერ კიდევ ერთობ ახალგაზდა (პარტიაში ის 1905 წ. მოსულა). ჩემთვის და სხვა ამხანაგებისთვის ის ცნობილი შეიქნა ერთი საარაკო ცნობით: ჩენი გაზეთის გამაგრებლებელმა გვიამბო, რომ ერთი ახალგაზდა ვაგონის მტვირთავი მუშა ყოველ დღე ყიდულობს გაზეთს, თუმცა თითონ კითხვა არ იცისო. ის წერაკითხვის მცოდნე მუშას მიუტანს გაზეთს და არ მოეშვება სანამ ბოლომდე არ წააკითხვებს ხმამაღლა, ხოლო თითონ უსმენსო. მისმა გატაცებამ სხვა წერაკითხვის არ მცოდნე მუშებიც ჩაითრია და ახლა მტვირთავების ყაზარმაში მუშაობის შემდეგ ყოველ დღე ხმამაღლა კითხვა არისო. ჩვენ მოვაყვანიეთ კომიტეტში ბიქტორი. დავიჯალოვეთ და ვაძლევიდით მინდობილებას (ფურცლების გავრცელება, საერთოდ ლიტერატურის გადატან-გადმოტანა და სხვ.). ამავე დროს ის შევიყვანეთ საღამოს კურსებზე, რაც იმ დროს მოწყობილი გქონდა სამოქალაქო სასწავლებელში იმავე მასწავლებლების (უმრავლესობა ჩენი პარტიის წევრები იყვენ) საშუალებით და სადაც მუშები ღებულთბდენ ელემენტარულ კოდნას წერაკითხვის შესწავლასთან ერთად, ის გავაცანით და ჩავაბარეთ იქ ალექსანდრე მითაიშვილს და ივანე გომელაურს, რომელთა შემწეობით მან ჩქარა გაიარა ანბანი და კითხვა დაიწყო.

1908 წელს ი. ბაქოძის ქუთაისში მგზავრობა მომიხდა ერთი თვით, სადაც ჭიათურის ორგანიზაციიდან იქ ჩამოვიდა გრ. ფხალაძე წინადადებით—წავყოლოდი ჭიათურაში ცოტა ხნით. გზაში სულ ჭიათურის ამბებზე ვლაპარაკობდით და მე უცბათ შეეკითხე: კაცო, ვინ არის შენი კოლეგა, ჩვენ გაზეთში რომ კორესპოდენტები წერს ჭიათურიდან ბუჯის პირელის ფსევდონიმით-მეთქი. მან მიპასუხა ბიქტორ კაპანაძეო. ამ დროიდან ბიქტორი იყო აქტიური მებრძოლი, მუდამ მუშათა წინა რიგებში მდგომი. ის თითქმის უცვლელი წევრი იყო ჭიათურის კომიტეტის. ის იყო გატაცებული ორგანიზატორი მუშათა ყოველი გამოსვლების, მაგალითად, პირველ მაისის დემონსტრაციების და სხვა. მაგრამ მისი ნამდვილი სახე, როგორც თავდადებული მუშა რევოლუციონერის, როგორც უკვე მომზადებულ მუშა მარქსისტის, როგორც ტაქტიკოს-სტრატეგის (ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით) გამომქლავნდა 1913 წლის დიდი გაფიცვის დროს.

1913 წლის გაფიცვის დროს სახელმძღვანელოთ შეიქმნა გაფიცვის კომიტეტი ყველა დარგის და მალაროების წარმომადგენელთაგან. ბიქტორი გაფიცვის კომიტეტში შემოდიოდა მტვირთველებიდან. ის იყო წევრი და თავმჯდომარის მოადგილე, მაგრამ ჩქარა ის გახდა ფაქტიური თავმჯდომარე და ამავე დროს ნამდვილი სარდალი ქუჩებში, სადაც გაფიცვის განმავლობაში თითქმის ყოველდღე იყო პატარა, თუ დიდი შეტაკებები პოლიციასთან და მრეწველთა შეიარაღებულ სარეწაოების მცველებთან. მან მოაწყო ათამდე ჯგუფი ახალგაზდა მუშებიდან პიკეტებათ, რომლებსაც საჭიროების მიხედვით დააყენებდა ამა თუ იმ ადგილზე. ხოლო საკავშირო რაზმი ცალკე ყავდა, რომელთა საშუალებით მუდამ იცოდა, რა ხდებოდა და უცბათ გაჩნდებოდა საჭიროების ადგილზე. თუ სიტყვები ვეღარ გასჭრიდა, ანთებული ბიქტორი ისე გადაუტრიალებდა თვალებს შტრეიკბრეხერებს, ისეთი მუქარით მიმართავდა მათ, რომ ძალაუნებურათ ნებდებოდნენ.

ყველაზე უფრო დიდ წინააღმდეგობას ყოველ მხრივ ერთი გერმანული ფირმა, გილზენკეხერისა, მოქალაქე პერსენაკის ხელმძღვანელობით გვიწევდა სისტემატიურათ. პერსენაკმა იშონა ოცამდე ბერძენი (თითონაც ბერძენია) მშენებლები და დააყენა ახალი ქარხნის სამუშაოზე (გაფიცული იყვენ მშენებელი მუშებიც). პიკეტმა ვერ შეუშალა ხელი შტრეიკბრეხერებს. უცბად იქ გაჩნდა ბიქტორი. თავის ალტაცებულ მუერმეტყველებით მან ჩქარა დაიმორჩილა შტრეიკ-

ბრეხერების სშენა და ბიქტორმაც თავის სიტყვები ასე დაათავა: თქვენ სიცოცხლეში ვერ მოირეცხავთ მუშათა საქმის მოლაღატის ლაქას; თქვენ ღალატობთ არა მარტო უკიათურის მუშებს, არამედ მთელი ქვეყნის მუშათა კლასს, ხოლო თქვენ სახელთ და თქვენ საქმეს ჩვენ ჩვენი ინტერნაციონალის საშუალებით გავაგებიებთ მთელ ქვეყანასო.

კაცო, კარგი მაგრამ რა ვქნათ, პურის ფული არა გვაქვს, ხოლო «ხაზინი» ისე «კრედიტს» მოგვისპობს ფურნეშიო, უთხრეს ბოლოს ბერძნებმა. წამოდით ჩემთანო, უთხრა ბიქტორმა, მიიყვანა ერთი ბერძნის ფურნეში და უთხრა პატრონს: ახარჯე ამათ პური და ჩვენ მოგცემთო. მეფურნე შეყოყმანდა და ბიქტორმა შესძახა: სოც. დემ. პარტიის სახელით გეუბნები, რომ მათს ნახარჯს შენ მიიღებ თავის დროზე, გინდა ნაღდით, გინდა ფქვილითო. კომიტეტს ფქვილი ვინ მისცაო, ეკითხება გაკვირვებული მეფურნე და ისმენს: მთელი გემი მოდის ევროპის მუშების დახმარება, ცოტა ხნის შემდეგ შემოვა ფოთშიო. ეს ასე მაგრათ ნათქვამი განცხადება გაფიცვის გათავებამდე იყო ლეგენდათ. რასაც ბიქტორი თავის ორ აზროვანი ღიმილიანი უარყოფით უფრო ამაგრებდა და ბოლოს მრეწველებმაც დაიჯერეს.

ამის შემდეგ პერსენაკი შტრეიკბრეხერებს შეიარაღებულ მცველებს უყენებდა. მაგრამ ბიქტორის გვარდია მაინც ახერხებდა მათთან დალაპარაკებას. ხედავრნის მალარსთან მცველებმა სცადეს პიკეტელების შეპყრობა, მაგრამ ხელიდან გაუსხლტენ და ახლო ყანაში მომუშავე გლეხების საშუალებით მიიმაღლენ, ხოლო ბიქტორმა მეორე დღეს იმავე გლეხების საშუალებით მოხსნა შტრეიკბრეხერები. ამავე დროს ერთი ნაცნობი ოსის თანხლებით მივიდა მცველებთან (ოსები იყვენ) და დააშინა, თუ გაბედავენ პიკეტების ხელის ხლებას, ის მათ საქმეს ტერორისტთა ორგანიზაციას გადასცემდა გასარჩევათ. ყველაზე მეტი ტაქტი და გმირობა კი ბიქტორმა გამოიჩინა გაფიცვის გათავების დროს, იმავე პერსენაკის ბაქანზე.

გაფიცვის მერვე კვირა თავდებოდა ჩვენ მიერ გადამუშავებულ კოლექტიურ ხელშეკრულებას სათითაოდ ხელი მოაწერა ყველა ფირმებმა გარდა პერსენაკისა და მუშაობაც მათთან თანდათანობით განახლდა. პერსენაკს ფოთში ჩამოუდგა მესამე გემი (ორი ადრე ცარიელი გაისტუმრა და რამდენიმე ათი ათასი მანეთი ჯარიმა გადაიხადა), ხოლო მეოთხე გზაში იყო. მან მოინდომა ვაგონების ტვირთვა განეახლებია

და სადაც იშონა შტრეიკბრეხერები. ქანდარმებმა მოხსნეს პიკეტი და შტრეიკბრეხერები მიიყვანეს ბაქანზე, რომლებიც დასტოვეს შეიარაღებული მცველის (ოხის) მფარველობის ქვეშ. პიკეტი დაატყვევეს. საჩქაროთ შეიკრიბა გაფიცვის კომიტეტი, სადაც უმრავლესობა იმ აზრის იყო, რომ საჭიროა კომპრომისი პერსენაკთან. თორემ შეიძლება საქმე დაიღუპოს (პერსენაკი თხოულობდა ნორმის შემოღებას ყველა დარგში). ეს ძნელი საქმე იყო, რადგან ხელმოწერილ მრეწველებთან სიტყვიერი პირობა გვექონდა, რომ თუ ვინმეს დაუწერდით უკეთეს პირობას, მაშინ მათი ხელწერილიც უნდა გაგვეუქმებია და ისეთივე პირობა უნდა დაგვეწერა მათთვისაც. ამ აზრს მედგრად შეებრძოლა ცეცხლივით ანთებული ბიქტორი. ბოლოს ის წამოხტა და კრებას შესძახა: შეწყვიტეთ კრება, მომიცადეთო, და გავიდა. ის ასე აღელვებულად, უსიტყვოთ მივიდა ბაქანზე, სადაც სამი შტრეიკბრეხერი რკ.გზის ხაზს (ტუპიკს) სწმენდავდა ჩამოცვინულ მადნიდან, რომ დასარტიერთავათ ვაგონები ჩამოეყენებიათ. იქვე მადნის ზვავზე იჯდა მცველი. ბიქტორი მივიდა შტრეიკბრეხერებთან, სათითაოთ გამოართვა ნიჩბები, გაიღო მხარზე და წამოვიდა ასევე უსიტყვოთ. ეს ისე მოხდა, რომ შტრეიკბრეხერებიც სახტათ დარჩენ, ისინი ერთიმეორეს შესცქეროდნენ, ხოლო როცა გამოერკვენ, ბიქტორი შორს იყო. ამ დროს გაუარათ ერთმა მუშამ, თითქოს სულ გარეშე კაცმა და უთხრათ: კაცო, სიცოცხლე რაზე მოგძულეობიათ, 8 კვირა ხალხი მშიერია, თავი უკვე გადადებული აქვთ, ჩამოეხსენით ძმებო, თქვენი მშობლების ცოდვას რატომ ადებთ მათო, და გაიარა. შტრეიკბრეხერები წავიდნენ და უარი უთხრეს პერსენაკს მუშაობაზე. იქაც თურმე ეს უკანასკნელი ცდა იყო და პერსენაკისგან კრების დათავებამდე მოგვივიდა კაცი—გამოგზაჟნებ ხელშეკრულება ხელის მოსაწერათო.

მე ვეღარ მოვიტმინე, მივარდი და გადავებხვრე ბიქტორს. ის გაწითლდა, შორცხვობდა, მე კი არ ვეშვებოდი: მაცა, შენი დიდი ცხვირი გავკოცნო, მაგან შეაშინა მეთქი მცველიცა და შტრეიკბრეხერებიცა თქო.

ამის დროს ბიქტორი ჭიათურის წარმომების დაკეტვის გამო თბილისში გადავიდა, სადაც მუდმივი წევრი იყო ავლაბრის რაიონული კომიტეტისა, რევოლიუციის ხანაში კი ცეკას პროპაგანდისტ-აგიტატორი და ორგანიზატორი მანრებში (თიანეთი, ახალციხე-ახალქალაქი და სხვ.).

VIII

აფრასიონ მერკვილაძე.

აფრასიონ მერკვილაძის პირადი ბიოგრაფიის აღდგენა ჩემთვის ძნელია ამ პირობებში. მახსოვს მხოლოდ, რომ ის იყო საშუალო შეძლების გლეხის შვილი და, რადგან პატარა აფრასიონი ძლიერ ნიჭიერი იყო, სოფლის სკოლიდან ქუთაისშიაც გაგზავნეს სასწავლებლათ. კარგათ არ მახსოვს სამოქალაქო სასწავლებელი გაათავა თუ სასულიერო, ვიცი მხოლოდ, რომ ოთხი კლასი გაათავა და სოფელს დაუბრუნდა. მოყვანილობით ის ვაჟკაცი შეხედულობის იყო და გამბედაობით კიდევ უფრო ვაჟკაცი. ის ახალგაზდობრიდანვე ვაჟკაცობაზე იდებდა ხელს, მაგრამ არა ტარიელ მკლავაძის, არამედ არსენა ბოდელაშვილის მიმდევარი: ესარჩლებოდა დაჩაგრულთ და სდევნიდა დამჩაგვრელთ. ამ ნიადაგზე ხშირათ კქონია ჩხუბის შემთხვევები და ერთ ჩხუბის ნიადაგზე ქუთაისის სატუსალოც გაუცვნია. ეს ამბავი მომხდარა ცხრაასიან წლების დასაწყისში. ქუთაისის ციხეში იმ დროს უკვე ბლომთ იყვენ პოლიტიკური ტუსალები, რომელთა ნაცნობობაში აფრასიონი ზიარებულა მარქსის მოძღვრებას, რასაც ძალზე გაუტაცნია და მშიერივით დაწაფებია მის შესწავლას. ციხიდან გამოსვლისათანავე მას შეუქნია თავის სოფელში ახალგაზდა გლეხების წრე და დაუწყია მათთვის იმის გადაცემა, რაც თითონ იცოდა სოციალ-დემოკრატიული პარტიისა და მუშათა მოძრაობის შესახებ.

აფრასიონს სტამბის დაარსებაც კი განუზრახავს სადღაც და ამ მიზნით გაუბამს კავშირი ქალაქათ მოღვაწე სოციალ-დემოკრატებთან. არ მახსოვს ქუთაისში, თუ თბილისში უკვე შეუძენია ნაწილები, მაგრამ მატარებელში დაუჭერიათ ეს ნაწილებიც და თითონაც. ეს ამბავი მომხდარა 1904 წელში. ყოფილა გასამართლებაც. სასამართლოში აფრასიონის პასუხმა თურმე ძალზე აცინა დამსწრენიც და მსაჯულიც: «რასია საქმე, რატომ მაკუთვნებთ მე მაგ რალაც რკინეულობას, რაცა სულ არ ვყოფილვარ იმ ვაგონში, სადაც ეგენი უნახავს ჟანდარმს? მე იმ ვაგონის წინ დერეფანში ვიყავი, ჩემ წინ ფოსტის ვაგონი იყო ფულიანი და რატომ უკანა ვაგონში ნახულ დაქანგულ რკინებს მაკუთვნებთ და არა წინა ვაგონში ყოფილ ფულსაო... აფრასიონი გაემართლებიათ.

1905 წლის გაზაფხულზე აფრასიონი გვევლინება უკვე

შეიარაღებული რაზმით. დადის სოფლიდან სოფელში ჩხარისა და ზესტაფონის რაიონებში, ეწვეაპროპაგანდა-აგიტაციას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ, რესპუბლიკის სასაჩკებლად, თავად-აზნაურობის წინააღმდეგ მათი მიწების გლეხებზე გადასაცემლათ და სხვ.

ამ დროს საქართველოში რუსის მთავრობა ჯერ კიდევ არ იყო ფაქტიურათ გაუქმებული, მაგრამ უკვე მორიდებულათ ეჭირა თავი, ვითომც და ვერ ამჩნევდა სოფლად მოძრაობას და თავის ფუნქციების თანდათანობით დაკარგვას. აფრასიონის აშკარა შეიარაღებული სიარული კი მას აყენებდა ყალბ მდგომარეობაში. ადგილობრივი პოლიცია ზოხარული იყო თვალები დაეხუჯა ყოველგვარ მოვლენის შესახებ, მაგრამ ჯაშუშები და თვით შეშინებული მემამულეები, როცა ადგილობრივიდან მოქმედებას ვერ ხედავდენ, მიმართავდენ უმაღლეს ხელისუფლებას, ხოლო იქიდან მაზრის უფროსს, მათი ენით რომა ვთქვათ, «ნაგანიანი» მოდიოდა. პოლიცია იძულებული იყო გასულიყო სოფლათ და, როცა ეს მისთვის საშიშო იყო, მიემართა ზევით დახმარებისათვის და მას უგზავნიდენ ჩვეულებრივ ყაზახ რუსებს. ამ ნიჟადაგზე თავიდანვე შეიქნა უთანხმოება აფრასიონსა და ზესტაფონის რაიონულ სოციალ-დემოკრატიულ ორგანიზაციის შორის, რომელშიაც ტერიტორიალურათ შედიოდა ის სოფლები, სადაც აფრასიონი მოქმედებდა. რაიონი მოითხოვდა აფრასიონიდან შეიარაღებულ რაზმის თანხლებით სიარულის უარყოფას და პარტიულ მუშაობის ფორმალურათ წარმოებას ისე, როგორც ეს ყველა სხვა რაიონებში იყო. აფრასიონი კი თავისას არ იშლიდა. საქმე მივიდა ქუთაისის საგუბერნიო კომიტეტთან, რომელსაც ყველა რაიონები ვემორჩილებოდით. დაიბარებდენ იქ აფრასიონს, ჩავიდოდა, მოელაპარაკებოდენ, თითქოს დაითანხმებდენ, მაგრამ ადგილობრივ მდგომარეობა არ იცვლებოდა და რაიონი ისევ ქუთაისს შეჩიოდა.

კიდევ მეტი, აფრასიონი რაიონს სულ აღარ ეკარებოდა, სავსებით დამოუკიდებლათ მოქმედებდა. საგუბერნიო კომიტეტშიაც კითხვა ასე დააყენა—ცალკე რაიონი იყოს ჩემი სამოქმედო სოფლებიო და, როცა კომიტეტმა დაუმტკიცა ამის უფარგისობა, მაშინ ჭიათურის რაიონზე მაინც მიგვაკუთვნეთ, მათ დავემორჩილებითო. კომიტეტი ამაზე დათანხმდა და ორივე მხარემ პირადათ ნესტორ ჩხიკვაძეს მიანდევს ამ კითხვის (ჭიათურასთან დაკავშირების) მოგვარება. ნესტორმაც თითქოს ეს საქმე მოაგვარა, მაგრამ ფაქტიურათ არაფერი გა-

მოვიდა: ჩვენზე ის სოფლები უცხო იყო. დაბოლოს ის და-
თანხმდა ისევ ზესტაფონზე დაბრუნებას, მაგრამ სინამდვი-
ლეში ეს ნომინალური იყო.

რაც დრო გადიოდა, აფრასიონის რაზმი სულ იზრდე-
ბოდა, დევნილი ახალგაზრდობა დაბა ქალაქებიდანაც კი თავს
მასთან აფარებდა და იარაღს ისხამდა. ეს მდგომარეობა იწ-
ვევდა მეტი თოფების და პატრონების საკურორებებს და აფრა-
სიონი აქტივობას უმატებდა, რაც უკვე შეტაკებებს იწვევდა.
პირველი მნიშვნელოვანი შეტაკება აფრასიონს თავის რაზ-
მით მოუხდა ალექსანდრე ბაგრატიონის ქვრივის ამალასთან.
აფრასიონი ჯერ კრებებზე ილაშქრებდა ამ სასახლისა და იქ
თავმოყრილ შეიარაღებულ ხალხის წინააღმდეგ და ასე ტრი-
ბუნიდან უთვლიდა მუქარას, თუ სოფელს არ მოსცილდები-
ანო. ამის გამო სასახლის ამალა გარეთ აღარ გამოდიოდა, თუ
არ ჯგუფათ ყველა (10—12 კაცამდე).

ერთ დღეს, აგვისტოს ბოლო რიცხვებში, ეს რაზმი
რეკრათ შეხვდნენ ერთმანეთს ბაგრატიონისავე სოფელში—
ზოვრეთში. სასახლელების გამოჩენისათანავე აფრასიონის
რაზმი საომრათ აენტო და თოფები მოიმარჯვა, მაგრამ გა-
მოცდილი და თან ყოველთვის მზათ მყოფნი სასახლელები
უკან არ ჩამორჩენ და თოფებმა ორივე მხრით თითქმის ერთ-
თათ იქექეს. შედეგათ განგმირული ძირს დაეცენ ორი რაზმე-
ლი, ხოლო სასახლელებმა ადგილმდებარეობით ისარგებლეს,
გორაკის ამოფარებით სიმინდის ყანებს შეაფარეს თავი. აფ-
რასიონის რაზმა გლეხობას მოუწოდა და უნდოდა სასახლის
სულ წააღებოდა, მაგრამ ზესტაფონიდან (და მგონი ქუთაისიდანაც)
სასწრაფოთ ამოსულმა ამხანაგებმა, როგორც იყო და-
აწყნარეს.

რაზმელების დასაფლავებას ყველა რაიონებიდან ჩამო-
სულმა ამხანაგებმა აფრასიონზე გააღწია მოვადინეთ და სი-
ტყვა მივიღეთ ამიერიდან მოერიდებო და ასეთ ამბებს. თქვენ
მართალი ხართ, არ უნდა დავხურდავდეთ, ძალები მთავარი
ბრძოლისთვის უნდა დავზოგოთო. გვეუბნებოდა აფრასიონი.
მართლაც ასეთი გამოსვლები იმ დღიდან აღარ ყოფილა; თავს
ესხმოდა და აწიოკებოდა მხოლოდ ე. წ. «დანოსიკებმა» მანრის
აზნაურებიდან.

რაიონსა და აფრასიონს შორის უთანხმოება კი არ იკ-
ლებდა, უფრო და უფრო ღრმავდებოდა. რაიონი აქლა ბრადს
დებდა; რომ მის გარშემო თავმოყრილთა შორის საეკვეო ელე-
მენტებია, რომლებსაც ცარცვა-გლეჯასთან აქვთ კავშირიო.

ჩენი დაკვირვებით ეს მართალი იყო, მაგრამ აფრასიონი, თითონ გულწრფელი და უანგარო რევოლიუციონერი. ამაში ვერაფერს ვერ დავაჯერეთ. სხვათა შორის საიდლანდაც გაჩნდა მასთან ერთი თბილისელი ყოფილი მუშა, მგონი გვანცელაძე. მახედ დიდი ექვეები იყო, აფრასიონს კი ის ყავდა მოღარეთ და მარჯვენა ხელათ. შემდეგში გამოირკვა, რომ ის ხუნხუზას (ნ. ხომერიკს) გაეპარა თბილისიდან, სადაც მას მან, როგორც პარტიის წევრს, საამხანაგო სასამართლო დაუნიშნა რკინისგზის ბილეთებით მოვაჭრე შაიკის ორგანიზაციისათვის. აქვე აღვნიშნავ, რომ ასეთი გარეწარი ელემენტები აფრასიონს კიდევ მეტი მიეტმასნენ რეაქციის დადგომის შემდეგ, როდესაც, როგორც ქვევით გავიგებთ, აფრასიონმა იარაღი არ აიხსნა და ისევე სოფლათ დარჩა. მაშინდელი ამბებიდან მახსენდება ერთი შემთხვევა: რაზმი ღამეს ათევს ერთ სოფელში და ჩამორიგდენ ჯგუფობით რამდენიმე გლეხისას. ათ საათზე აფრასიონის მასპინძელ გლეხთან მოვიდა ერთი შეძლებული გლეხი და აფრასიონი ვახშამზე მიიწვია. წაყვა. შუადამისას იქ კარი დაარახუნეს. გასულმა დიასახლისმა სუფრაზე მჯდომთ შეატყობინა, რომ ორი შეიარაღებული კაცია, აფრასიონის სახელით მოითხოვენ ოცი თუმანი გადავცეთ, წინააღმდეგ შემთხვევაში მოკვლით იმუქრებიან—ასე დაგვაბარა აფრასიონმაო, აფრასიონი თითონ გავიდა მაუზერით ხელში და როცა რაზმელებმა ის ნახეს, გაიქცენ და მიიმაღლენ ბნელში. აფრასიონმა აუტეხა მათ სროლა. სროლის ხმას მოყვა უზარმაზარი სროლა სოფლის ბოლოდან. გამოირკვა, რომ პოლიციის აგენტებმა უთვალთვალეს რაზმს, ნახეს სად დაბინავდენ და აი ისინი ალყას არტყამდენ ამ სოფელს. რაზმი ხელათ აიბარგა და მეორე მხრიდან გავიდა სოფლიდან. აფრასიონმა ვერასოდეს ვერ გამოარკვია, რამდენათაც ვიცი, დამცემი რაზმელების ვინაობა, მაგრამ ამის შემდეგ ასე ყველას აღარ ენდობოდა.

დეკემბრის აჯანყების წინა დღეებში აფრასიონი გაიწვია თბილისში საოლქო კომიტეტმა (ის თავიდანვე მენშევიკებს აკუთვნებდა თავის თავს და კრებებზე კამათში ყოველთვის გადაჭრით გამოდიოდა ბოლშევიკების წინააღმდეგ). ეს გაწვევა შედეგი იყო ქუთაისის თხოვნით. ამხანაგებს გვინდოდა არ დაგვეკარგა ეს მართლაც მნიშვნელოვანი რევოლიუციონერი. მისი უბედურება მხოლოდ ის იყო, რომ მეტათ გაზვიადებული წარმოდგენა ქონდა თავის თავზე. რაიონში ყველაზე მაღლა ის იდგა, ამავე დროს, როცა წესტაფონელი

ამხანაგები წინადადებას აძლევენ აქ ჩამოდი და რაიონულ კომიტეტის მუშაობაში მიიღე მონაწილეობაო. უარსყოფდა.

თბილისიდან ის დაბრუნდა, როცა მაზრის ყველა რაიონების შეიარაღებული ძალები ზესტაფონში იყვნენ. აქვე მოიყარეს თავი მისმა რაზმელებმაც (20—25 კაცი). ამ დროს ზესტაფონში თითქმის ყოველ დღე იმართებოდა (ხშირად სტიქიურათ) კრებები და დემონსტრაციები. ერთი ასეთი დემონსტრაციის შემდეგ აფრასიონი გამოსულა ხალხის წინ დიდი სიტყვით, რაიონთან თავის უთანხმოების ისტორიით და მოუთხოვია მსჯავრი ამ უპარტიო მასიდან. ადგილობრივი ამხანაგები მოვარდენ ცენტრში (სადგურში) და გვთხოვდნ დაგვეწყნარებია ის. ნესტორ ჩხიკვაძე ამ დროს სადგურში არ იყო და კრებაზე შე და რაფიელ ჩიხლაძე წავედით, სადაც ხალხისა და აფრასიონის საყურადღებოთ ის აზრი გავატარეთ. რომ ეს კითხვა პარტიულ-ორგანიზაციული კითხვაა და პარტიულ ორგანიზაციას შეეხება, აქ კი ასეთი კითხვა არ შეიძლება გაიჩინოს და ისიც ასეთ მომენტში-თქო. აფრასიონი მაინც თავისას არ იშლიდა, ხოლო რაიონის სახელით გამოვიდა ამხან. საყვარელიძე (დებოს მუშა) და განაცხადა, რომ ისინი ეთანხმებიან ჩვენ აზრს და აქ აფრასიონის სიტყვაზე პასუხს არ გასცემენ. როგორც იყო აფრასიონი წავეყვანეთ კომიტეტში, სადაც ნესტორის ნატაციებისა და რაფიელის აღელვებული სიტყვის შემდეგ შეგვითანხმდა, რომ ამ კითხვას აღარ წამოაყენებდა აჯანყების ასე თუ ისე გათავებამდე, არამედ თითონაც შეთანხმებულათ ჩადგებოდა მებრძოლ ლაშქარში თავის რაზმით. ეს დაპირება მან შეასრულა, თავის რაზმით ის ემორჩილებოდა საერთო სარდლობას, რომლის საბჭოში თითონაც შედიოდა. სამაგიეროთ უარი სთქვა სარდლობის განკარგულების ასრულებაზე აჯანყების დასასრულს, როცა რაზმებმა, თანახმათ საოლქო კომიტეტის დირექტივებისა, ბრძანება მიიღეს გასულიყვენ თავიანთ რაიონებში და იქ განიარაღებულიყვენ. მან არამც თუ არ განაიარაღა თავისი რაზმი, არამედ გაადიდა ის სხვა რაზმების ერთეულებიდან, რომლებიც ამავე ბრძანებას გაექცნ და თავი მასთან შეაფარეს. მან გამოაცხადა პარტიზანული ბრძოლა რეაქციასთან.

როდესაც ჩვენი პოსტების მოხსნის შემდეგ გენ. ალიხანოვის დამსჯელმა ჯარმა ცეცხლითა და მახვილით განვლო შორაპნის მაზრა, მან იქ ყველა რაინებში პოლიციის დასახმარებლათ დასტოვა ყაზახ რუსების ასეულები და დაავალა

«რევოლიუციის ნაშთების» ლიკვიდაჟია. ამ ნიადაგზე სოფლათ თავი წამოყო გარეწარმა ელემენტებმა და აფრასიონმაც ამათ წინააღმდეგ გამოსვლებით დაიწყო თავის მოქმედება. ის დადიოდა სოფლიდან სოფლათ თავის რაზმით და დღისით აშკარა თავს ესხმოდა ყველას, ვის შესახებაც ცნობას მიიღებდა, რომ პოლიციაში დაიარება და ცნობებს აწვდის აჯანყებაში მონაწილეთა შესახებაო.

ასე მაგალითათ, იანვრის ბოლო რიცხვებში, სოფ. სახანოში თავს დაესხა აზნაურ მდივნების ოჯახს და ზტეხს სროლას, რომლის დროს დასჯრის კოწია და ალექსანდრე მდივნებს და მათ სტუმარ ქალს ლიდია ამირეჯიბს. იქვე მოკლულ იქმნა აგრეთვე სტუმარი ივანე მემანიშვილი. სოფ. არგვეთში თავს ესხმის ქაქიაშვილების ოჯახს და მოკლეს ტრიფონ და ნიკო ქაქიაშვილები; ცოტა ხნის შემდეგ სოფ. სანში მოკლეს გ. ლოლაძე; სოფ. დილიკაურში დასჯრეს ძმები ვარდენ და იაგორა საყვარელიძეები და სხვადასხვა.

არცერთ ამ გამოსვლებს, რასაკვირველია, პოლიცია და ყაზახთა ოფიცრები უპასუხოთ არ ტოვებდა და დაინთო ჯოჯოხეთის ცეცხლი ჩხარისა და ზესტაფონის რაიონებში. ისედაც გაწამებული ხალხი ახლა კიდევ მეტათ დაიტანჯა. ყველაზე საშინელება კი იმ ოჯახებს ადგებოდა, სადაც აფრასიონი დაისვენებდა. ან ისადილებდა. ასეთ ოჯახს ყაზახები სავსებით ანადგურებდენ: ვენახსაც კი აჩეხდენ ხოლმე; პირუტყვებს კკლავდენ, ფრინველებს ცხენებზე შემოიკრავდენ; ღვინოებს, რასაც ვერ დაღევდენ, ქურებს ქვებით და მიწით ამოავსებდენ; მამაკაცებს, თუ ვერ გადაასწრებდენ, სასიკვდილოთ სცემდენ, ხოლო დედაკაცებს აუპატიურებდენ (ერთ ასეთ ოჯახში, არ მახსოვს რომელ სოფელში, ორი დები ყველა ყაზახებს მორიგეობით გაეუპატიურებიათ. მათი წასვლის შემდეგ მეზობლებს ქალიშვილები უგრინობლათ ჯდებულნი ენახათ, საჩქაროთ მოეწვიათ ექიმი და ბევრი ცდის შემდეგ დაეპრუნებიათ მათთვის სიცოცხლე).

აფრასიონმა გადაწყვიტა შური ეძიებია შავრაზმელებზე ასეთ უმზგავსოების გამო. ამ მიზნით ის აშკარათ გამოჩნდებოდა ამა თუ იმ სოფელში და ზესტაფონისკენ მიმავალთ აბარებდა: თუ ბიჭია მობრძანდეს ბოქაული მახარაძე მისი ყაზახრუსებითო, ხოლო სალამოს წავიდოდა და სადმე მოხერხებულადგილზე ჩაუსაფრდებოდა მოსაჯელ გზაზე. ბოქაული კი, მაზედ ეშვაკი, არასოდეს სწორი გზით არ მიდი-მოდოდა და, მაშასადამე, ვერასოდეს ვერ ჩაიგდო ხელში ჩასაფრებულმა

რაზმმა, პირდაპირ შეტაკებაზე კი ლაპარაკი ზედმეტი იყო, რადგან პატარა ძალებით ისინი არ დაიარებოდნენ. სამაგიეროთ თითონ ბოქაულმა აიღო ინიციატივა პირდაპირ შეყრის. მარტის პირველ რიცხვებში ბოქაულმა დიდი ძალებით ალყა შემოარტყა აფრასიონის რაზმს სოფ. სახანოს ეკლესიის გალავანში, მაგრამ საშინელი სირცხვილი ჰქამა. შეღარებით მცირე რიცხოვანმა რაზმმა გმირულათ გაარღვია მათი ალყა და წავიდა. მოუკლეს მხოლოდ ორი რაზმელი (სარდნაძე და ჭუჭუბურიძე). სამაგიეროთ თითონაც მოკლეს «ურიადნიკი» სტეფანოვი.

რასაკვირველია, ყველა ამ ამბებს უყურადღებოთ ვერ დატოვებდა პარტია. ის, თავის ქუთაისის კომიტეტის საშუალებით. თავიდანვე ცდილობდა აფრასიონი დაეჯერებია და დაეთანხმებია განიარაღებაზე. სამაგიეროთ პირველად ყველას სხვა ქალაქებში გადაყვანა-დაბინავებას. დიდხანს ვერა გააწყურა მასთან, მაგრამ ბოლოს და ბოლოს საზოგადოებრივმა აზრმა (ადგილობრივი სოფლის ორგანიზაციები) იქონია მანებდ გავლენა და აპრილში (1906 წელს) გადასახლდა ბათომში.

ამ ხანებში მე და ნ. ჩხიკვაძე ბათომში ჩავედით პარტიულ საქმეებზე. იქ ჩვენ ვხვდებოდით აფრასიონს და მის ამხანაგებს. ზოგიერთები სამუშაოზე მოწყობილიყვენ, ხოლო აფრასიონი, კ. ლორთქიფანიძე და ორიოდე სხვები უსაქმოდ იყვენ. ისინი ჩვენ იქაურ ორგანიზაციას აწვენ ტვირთათ მატერიალურათ და დამალვის მხრითაც. ჩვენ ასეთი მდგომარეობა არანორმალურათ ვსცანიდთ და მათაც გაუზიარეთ, დიდხანს ასე ცხოვრება არ შეიძლებათქო. ჩვენ ვურჩევდით მათაც ეზონათ რამე საქმე და ამნაირათ, რასაკვირველია, ისევე სხვის ჯვარზე ეცხოვრათ იქან სხვაგან. მაგალითათ თბილისში ან ბაქოში. მათ ეს აზრი მოიწონეს, მაგრამ არ აუსრულებიათ. ასრულება სკადა მარტო ლორთქიფანიძემ, რომელიც ამ წიხნით თბილისში გადავიდა, მაგრამ იქაც ერთხანს ისევე ორგანიზაციის ტვირთათ იყო. ხოლო ბოლოს საქმეზე მოწყობის მაგიერ ექსპროპრიატორულ ჯგუფში ამოყო თავი და. რასაკვირველია, პარტიას ჩამოშორდა (სხვათა შორის. საინტერესოა ამ კ. ლორთქიფანიძის ბიოგრაფია. ის ქვემო იმერელი თავადის ოჯახიდან იყო. ახალგაზდობიდანვე ავანტიურისტი. თავის სოფელში თურმე აღარ ეცხოვრებოდა და აზიტომ თავი შეაფარა შორაპნის მახრაში ბატონიშვილის სასახლეს. როგორც სასახლის შეიარაღებულ რაზმის წევრი, ის მონაწილე იყო

ხემა დასახელებულ აფრასიონის რაზმთან შეტაკებაში, რის შემდეგ ის დიდ მწუხარებას გამოსთქვამდა, თავს იმართლებდა—ფაქტიურათ არავითარი მონაწილეობა სროლაში არ მიმიღიაო და ითხოვდა შერიგებას. აჯანყების დროს ზესტაფონელ ამხანაგების წინადადებით ის შევარიგეთ აფრასიონს და მიღებულ იქნა წითელ რაზმში, ხოლო რაზმების დაშლის შემდეგ გაყვა აფრასიონს. 1910 წელში ის ბაქოში დაატუსაღეს იმ ჯგუფში, რომელიც აწყობდა საფოსტო გემის გაცარცვას და შემდეგ შეუერთეს აფრასიონ მერკვილაძის რაზმელების პროცესს).

აფრასიონი კი ჩქარა ისევ დაბრუნდა სოფელში და განაახლა მოქმედება. ამას მით ასაბუთებდა, რომ ჩემი წასვლის შემდეგ თავი აიშვეს ხალხის მჩაგვრელებმაო და თან სიტყვას იძლეოდა მორიდებულათ იმოქმედებდა. მართლაც, აშკარა შეიარაღებულ და დემონსტრატიულათ სიარულს თავი ანება, იარაღს ატარებდენ მხოლოდ ისეთს. რის მალულათ ტარება შეიძლებოდა (მაუხერი, ბომბი) და ფარულათ გადადიოდენ სოფლიდან სოფელში, სადაც აფრასიონი ფარულათ შეკრებილ ახალგაზნდობაში პროპაგანდა-აგიტაციას ეწეოდა ს.დ. პროგრამის გარშემო და ასე მომავალი ბრძოლისა და გამარჯვების რწმენას ნერგავდა. მან მოინდომა ამ მიზნისათვის იქ, სოფელში, სტამბის დაარსებაც, რის შესახებ ერთი რაზმელის ხელით მომწერა უიათურაში 1906 წ. ზაფხულში, სადაც ამ დროს ჩვენ გაფიცვა გვქონდა. ამავე დროს მთხოვდა მესუამდგომლა ორგანიზაციასთან ჯერჯერობით მანდ დამიბეჭდეთ ხოლმე ფურცლებიო და თან მიგზავნიდა ერთს ასეთს. იმ ფურცლის ნახვაზე მე მაშინ პირდაპირ გამეცინა: ეს ფურცელი კი არა ბროშიურა იყო გლეხთა კითხვაზე, აწყმოსა და მომავალზე. ჩვენი სტამბა კი იტევდა საწერ თაბახის ერთ გვერდს და იყო ხელით საგორებელი «ბარაბანით». ამიტომ ნაშრომი უკანვე გაუგზავნე და ვურჩიე პატარა ფურცლების დაწერა პერიოდულათ და ამა თუ იმ ახალი მოვლენის გარშემო. ვურჩიე აგრეთვე არსებული ლეგალური და არალეგალური პარტიული ლიტერატურით სარგებლობა და იქვე გაუგზავნე ზოგი რამ.

სამწუხაროთ ამის შემდეგ დიდხანს აღარ გაგრძელებულა მისი ასეთი ფარულ-პარტიული მუშაობა. მათ ვერ მოითმინეს და თავს დაესხნენ ღამით აქა თუ იქ მთავრობის ფარულ აგენტებს თავად-აზნაურობის წრიდან და შეიქნა ისევ ძველი მდგომარეობა. მართალია სოფლის გარეწრები დააშინეს, მა-

გრამ ისიც მართალია, რომ სოფელს ეს ძვირათ უჯდებოდა. ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ აფრასიონის ცნობები ყოველთვის სწორი არ იყო, ადგილი ქონდა კერძო ანგარიშებსაც მის მოამბეთა შორის და, მაშასადამე, ადგილი ქონდა უდანაშაულოთ დასჯილთაც. მოქნეული და გაზომილი ვის გაუგონიო და ასევე ადგილი ქონდა ნამდვილ აგენტებისადმი თავდასხმის დროს სხვების დაზარალებასაც, მით უმეტეს, როცა იქ პირადათ აფრასიონი არ იყო. ასე მოხდა, მაგალითათ, მაზრის მარშლის ნესტორ ხიდირბეგიშვილის მოკვლა. აფრასიონის რამდენიმე რაზმელი ჩასაფრებია მის ძმას, ბატონიშვილის სასახლის რაზმის მეთაურს, რეაქციონერს და აგენტს, ის კი ამ დღეს მოდიოდა თავის ძმასთან ერთად. როცა რაზმელები წინ გადადგომიან, ნესტორი თურმე გაკვირდა მოულოდნელობისაგან და შესძახა რაზმელებს: «რაშია საქმე ახალგაზდებო!» და შეეცადა დალაპარაკებას. ამით ისარგებლა დასასჯელმა, მოატრიალა ცხენი და ქუსლა უკანვე ზესტაფონისაკენ; ამაზე გაჯავრებულმა რაზმელებმა კი ტყვიები მიახალეს ნესტორს. ნეს. ხიდირბეგიშვილი ლიბერალი, პატრიოტი იყო, კარგი ადამიანი და დიდი თანამგრძნობი მეფის მთავრობის წინააღმდეგ მოძრაობის, რისთვისაც ყოველ მხრივ ხელს გვიწყობდა მაზრაში.

ამნაირ მდგომარეობაში გაატარა სოფლათ ზაფხული და შემოდგომა აფრასიონის რაზმა. ამ ხნის განმავლობაში ბოქაული მახარაძე კვალდაკვალ სდევდა რაზმს. რამდენჯერმე შეტაკებაც მოუხდათ ერთმანეთთან. მაგრამ უშედეგოთ. უკანასკნელათ მახარაძე აფრასიონს თავს დაესხა სოფ. საქარაში. აფრასიონმა რაზმით მოასწრო უკანიდან გალაღება, მაგრამ პოლიციელებმა ეს ვერ შენიშნეს და გლეხის სახლს სროლა აუტეხეს, სადაც ოჯახიდან რამდენიმე დასჭრეს (თუ არ ვცდები ერთი ქალი და ერთი ბავშვი გარდაიცვალა). საერთოდ გლეხი გაანადგურეს. ამის შემდეგ აფრასიონი მოცილდა ზესტაფონის რაიონს და თავი ჭიათურას შეაფარა. იმ ხანებში მე თბილისში გადავსახლდი რამდენიმე თვით და იქ გავიგე ეს ამბავი და ისიც, რომ აფრასიონი გრ. ფხალაძესთან იმალებოდა. ვიცოდი რა, თუ როგორ ეხერხებოდათ აფრასიონს და მის ახლობელთ ფარულათ ყოფნა, მე მაშინვე გადაწყვიტე ავსულიყავი ჭიათურაში მასთან მოსალაპარაკებლათ და თბილისში წამოსაყვანათ, მაგრამ ამ დროს გრ. ფხალაძე თვით ჩამოვიდა თბილისში. გამოირკვა, რომ აფრასიონთან სიარული არ მოიშალეს მისიანებმა და ამიტომ მთელმა ქუჩამ იცო-

და. რომ აფრასიონი მისას იყო. მაინც ისე იყო ჩემთან თითქმის ერთი თვე, რომ პოლიციის ყურამდე არ მისულა ეს ამბავი, ხოლო ახლა სხვა ბინაზეაო.

აღსანიშნავია აქ გრ. ფხალაძის ბინის თავისებურება. რაც ხელს გვიწყობდა გვესარგებლა ამ ბინით უშიშრათ. ამ სახლში ცხოვრობდა აქციზი დ. წერეთელი. დამსახურებულ აქციზის მოხელეს დიდი ნდობით და პატივით უყურებდა პოლიცია და მისი აგენტები და ვერ წარმოედგინათ რაიმე საეჭვო იმ სახლში. სადაც ის ცხოვრობდა. მა დროს ის იყო ყოვლად სანდობი ჩვენთვისაც. ამით აიხსნება, რომ აფრასიონიც უვნებლათ ცხოვრობდა იქ. მაინც, როცა ნამეტნავათ გაეზიარებიათ მასთან სიარული და ერთობ ბევრ ხალხს გაეგო. ის ამხანაგებს გადაეყვანათ სხვა ბინაზე, ხოლო მე მაინც მიეწერე თბილისში წამოეყვანა გრიგოლს. გრიგოლის უკან დაბრუნებამდე ის სოფ. სკვინდორში, გრიგოლის გარე ბიძასთან, გოებს ფხალაძესთან გადაეყვანათ ამხანაგებს და ჩემი წერილიც აქ მიეღოთ. ის დათანხმებულ იყო. ცოტახნის შემდეგ წავალაო. გრიგოლს განდობოდა, რომ ეს «ცოტახანი» მას უნდა იმისთვის. რომ შეისრულოს თავის სურვილი, შური იძიოს მახარაძეზე.

აფრასიონი მართლაც შეუდგა საქმეს. ის თავს დაესხა მატარებელს, გააჩერა, დაათვალიერა და გაუშვა, ისე რომ ხალხის თვალწინ ის წავიდა რაზმით განსაზღვრული გზით. ამით ის ფიქრობდა მახარაძე გამოეტყულებია მთავარიანად დგოლებსაქენ, მაგრამ მახარაძე ადვილათ მიხვდა ამ «დაცემის» მნიშვნელობას და ფეხიც არ გადაუდგამს. ამავ დროს ის მიხვდა სად უნდა ეძებოს აფ. მერკვილაძე. სამწუხაროთ დიდი მუშაობა არ დასჭირდა ამ მხრით ბოქაულს, თუმცა აფრასიონმა მაშინვე გამოიცვალა ბინა. სკვინდორიდან სოფ. სვერში გადასახლდა. რაც ქიათურიდან 10 ვერსი იქნება, ხოლო სკვინდორიდან 8 ვერსი.

1907 წლის თებერვალში მახარაძის აგენტებს ხელში ჩაუვარდათ აფრასიონის რაზმელი დიანოზა ცერცვაძე, რომელიც მხვერავათ დაიარებოდა სვერიდან ზესტაფონის რაიონში. ცერცვაძეს სცემეს და გატყუეს. ყველაფერი ათქმევინეს. 19 თებერვალს ბოქ. მახარაძე მანრის უფროსთან ერთად დიდი რაზმით ამოვიდა ქიათურაში სალამოს მატარებლით. ქიათურელ ამხანაგებში მიიქმია-მოთქმა შეიქნა. რადგან იცოდნენ მახარაძე ამ სახით ტყუილა არ იყო მოსული და მიზეზს იკვლევდნენ. მუშა იაკობა ცუცკირიძეს (სოფ. სვერიდან) საიდ-

განლაც შეუტყვია, რომ ბოქაული სოფ. სვერში მიდის. ცხადი იყო აფრასიონის საძებრათ. გადაუწყვეტიათ კაცის გაგზავნა და ეს საქმე თითონ იაკობას მიუღია თავზე. შემდეგში გამოიჩინა, რომ ცუტკირი იქნეს სოფ. პერვენილაში გაგლ. რ. ს. ს. შეუხვევია ნაცნობთან, იქ დაუგვიანებია, ხოლო მახარაძეს, რომელსაც თან ყოლია გადაცმული ცერცვაძე, გამთენიას ალყა შემოურტყამს აფრასიონის მობინადრე ვლენის სახლისათვის. ბედზე იმ ღამეს აფრასიონი არ ყოფილა იმ სახლში, რომელიც დ. ცერცვაძემ იცოდა და ასე ის ალყის გარე დარჩა, მაგრამ მაინც ვერ ისარგებლა ამ ბედნიერი შემთხვევით. შავი რაზმის ხმაურობით გაღვიძებულ გლეხებში შეიქნა ჩოჩქლი, რამაც მიაღწია იმ სახლამდის, სადაც აფრასიონი და ორი მისი რაზმელი—დუგლაძე და გაჩეჩილაძე იყვნენ. მათ საჩქაროთ აისხეს იარაღი. გადიგდეს ბეჭე თავის ჩანთები და გამოცვივდნენ. თენდებოდა. გარეთ გამოსულმა რაზმელებმა გაიხედეს თავის ძველი ბინისაკენ და... კოი საცდურო! იქებოში ერთი მეორეს ელაპარაკებიან მახარაძე და მახრის უფროსი.

განვებამ მომცა შენი თავიო, შესძახა აფრასიონმა, ჩამოიჩქა და მოიმარჯვა იარაღი. ამხანაგებმა ექვი გამოთქენს—შორსააო, მაგრამ აფრასიონმა არ დაიჯერა და ესროლა. სროლის ხმაზე მახარაძემ მოიხედა და შეყვირა მხლებელთ—იქეთ ტყვიებიო. შეიქნა საშინელი სროლა. რაზმელები გაიქცნენ უგზო-უკვლოთ, რომ ცხენებით ვერ გადავენებოდნენ. გარბოდნენ სროლით. ჩქარა ერთი რაზმელი—გაჩეჩილაძე დაქრეს ბარძაყში და რაზმის ბედიც გადაწყდა. აფრასიონმა ის არაფრის გულისათვის არ დატოვა, აიკიდა ზურგზე და ასე გაუდგენ გზას, მაგრამ ეს სიგიჟე იყო: გაჩეჩილაძე ახმახი სხვილი კაცი იყო, ცხენსაც უქირდა მისი ტარება. მაინც ბევრი იარეს. დასვენების დროს უსვრიდნენ და ასე ჩავიდნენ სოფ. ცხუკვეთში (4—5 ვერსი სვერიდან). აქედან ისევ უკან მოუხვიეს და სვერისავე გვერდის ავლით ჭიათურისაკენ ქნეს პირი, მაგრამ სვერის ახლოს მდ. წილთოს ხეობაში მოუხდათ ბრძოლის მიცემა წამოწეულ მდეერებზე. აღსანიშნავია, რომ ცხრუკვეთში მცხოვრებმა ს. გველესიანმა წინადადება მისცა აფრასიონს ჭურში დაგმალავთ, სულ ერთია ვერ გაასწრებთო, მაგრამ აფრასიონი არ დათანხმდა: რაც ხალხი დაიღუპა ჩემ თაობაზე, ისიც კმარა, შენ ვეღარ დაგლუპავო. მაშინ ეს დაქრილი დამიტოვე მაინც, რომ შენ თავისუფლათ გაიქცეო, მაგრამ დაქრილი არც იქ დასტოვა და ასე გადაყვა დაქინებულ რაინდობას.

ზემოდ ხსენებულ ხევში ისინი ამოეფარენ დიდ ქეებს და დაუწყეს სროლა. მახარაძის რაზმი დიდხანს ვერაფერს აკლებდა მათ, ახლოს მისულთ ბომბით იგერიებდა. ბოლოს ორმა «სტრაქნიკმა» შორიდან შემოუარა და უკანიდან დაახალა ტყვიები. მოკლულები პოლიციამ გადაატანია სოფ. ცხრუკვეთის ახლოს ერთ ძველ ეკლესიის გალავანში და იქ დაამარხვია.

ასე დაათავა სიკოცხლე ამ დაუდგრომელმა რევოლუციონერმა. მისი მოკვლის შემდეგ პოლიციისთვისაც კი გამორკვეა მისი უმწიკვლობა. მას თან უნახეს არა მარტო მარქსისტული სამგზავრო ბიბლიოთეკა, მას უნახეს უბის წიგნაკი, სადაც აწერილი ქონოდა მახრაში მომხდა ბევრი ყაჩაღობა მონაწილეთა ინიციალებით და წარწერით: «გადაეცეს შემდეგში გამარჯვებულ ხალხის სასამართლოს». აწერილი ქონოდა მისი ყოფილი რაზმელების მცარცველობაც, რისთვისაც ისინი ითვლებოდნენ რაზმელებისათვის კანონს გარეშე და სხვ.

აფრასიონის სიკვდილით მაინც მისი რაზმის არსებობა არ გათავებულა. იქა-იქ დარჩენილი მისი რაზმელები მოგროვდნენ მის საფლავზე და სიტყვა დადევს შური ეძიებიათ. მოეკლათ ბოქაული მახარაძე. ნაშთს მეთაურათ გაუხდნა ერთი რაზმელი პორტ. პაიჭაძე. რაზმა ამ საქმეში დახმარება სთხოვა ჭიათურას ორგანიზაციას, რომელსაც სიტყვას აძლევდა ამ აქტის შემდეგ სუყველანი გავალთ მახრიდანო. ბოქაული მახარაძე ამ დროს ჩვენ მახრაში ითვლებოდა მეფის მთავრობის აგენტებში ყველაზე უფრო მავნე ელემენტათ და ორგანიზაციას არაფერი არ ქონდა მისი მოკვლის საწინააღმდეგო, თუ ეს ხალხისათვის უნარალოთ მოხდებოდა. ამ მიზნით რ. ორგანიზაცია დაეთანხმა, გამოყო მათ დასახმარებლათ ორი ამხანაგი—თ. ქლენტი (თენგიზა მაშინაც ბოლშევიკი იყო, მაგრამ მუშაობდა ჩვენთან, რადგან იმ დროს ჭიათურაში მათი ორგანიზაცია არ არსებობდა) და პრ. თოდროია და დაავალეს მკვლელობის ადგილათ არაკითხვ შემთხვევაში სოფელის არ უნდა აერჩიათ.

იმ დროს ჭიათურაში შემოფარებულ თბილისელი ტერორისტების—გიორგაძისა და სხვების შემწეობით ჯერ სკადეს ჯოჯოხეთის მახზალა, რაც შორაპანში მოაწყვეს ერთი მღვდლის სახლში და ჩაადგეს გაჩვენ წერილი, თითქოს ამ სახლში სტამბა ჩამოიტანეს თბილისიდან, მაგრამ გამოცდრილი მახარაძე დაეჭვდა აქ რალაც ხრიკილო და ყუთი ააფუქტა

სროლით, თუ ბაწრის ჩაბმით და გამოთრევით, აღარ მახსოვს. სკადეს ბევრი სხვა «ნომრებიც», მაგრამ მახარაძე ხელში ვერ ჩაიგდეს ასე ადვილათ, ხოლო რაზმს მოთმინება არ ყოფნიდა. ამავე დროს შეიქნა მითქმა-მოთქმა აფრასიონის გაცემის შესახებ. მიუხედავად იმისა, რომ ორგანიზაციამ ჩქარა გაიგო მახარაძის წინამძღოლი დ. ტერცვაძე იყო, რაზმმა დაიჯერა სვერში კერძო ანგარიშებით გავრცელებული ხმები, თითქო მახარაძეს მისთვის საჭირო ცნობები მისცეს სვერის მცხოვრებლებმა—მრეწველმა ვლ. წერეთელმა და მლ. ლენტოზ წერეთელმა გლეხი ბიწაძის საშუალებით, რომელსაც ძმა ყავდა «სტრაჟნიკათ» მახარაძესთან (სხვათა შორის ამბობდნენ ეს «სტრაჟნიკი» იყო ერთი იმათთაგანი, რომლებმაც უკანიდან მზაყარეს აფრასიონს ტყვიები და მოკლესო). ვლ. წერეთელი ამ ნიადაგზე ოსმალეთში, ქ. ტრაპეზუნდში გადასახლდა. ხოლო მისი ოჯახი ჭიათურაში ორგანიზაციამ დაიცვა აწიოკებისაგან. ეს ოჯახი ჩვენი თავშესაფარი იყო ჭიათურაში და სვერშიაც. ვაჟები ვლადიმერისა, სანდრო და ლევანი ფედერალისტების პარტიაში იყო (ჭიათურის ქალაქის ხმოსნათ ფედერალისტებს სანდრო ყავდათ პირველ რიგში). ქალიშვილი კი ჩვენი პარტიის წევრი იყო, ფრაქციულად ბოლშევიჩკა. მაინც სვერში ტეცხლს მისცეს მათი სახლი. კიდევ უარესი მოუვიდათ მღვდელსა და ბიწაძეს. ისინი ორივენი ერთ ღამეს გაიტაცეს თავის სახლებიდან, მიიყვანეს აფრასიონის მკვლელობის ადგილზე და იქ მოკლეს. მეორე დღეს შეატყობინეს ორგანიზაციას, რომ ეს ჩვენ ჩავიდინეთ და თან გვინდა ამით ვისარგებლოთ მახარაძის მოსაკლავათ, რადგან ვფიქრობთ, ის უსათუოთ ამოვა ამ საქმის გამოსაძიებლათო. ასე ორგანიზაცია მათ დააყენეს ფაქტის წინაშე.

ბრჭაული მახარაძე მართლაც ამოვიდა ჭიათურაში და წავიდა სვერში, სადაც სოფელი არ დარჩენილა დაუზარალებლათ. მოკლულები და ვლ. წერეთლის სახლის საფარსურათ სოფელს გააწერეს და დაუყოვნებლივ გადაახდევინეს 15 თუ 20 ათასი მანეთი. ჩქიდან დაბრუნებულ მახარაძეს პაიჭაძე და მისი ამპანაგები უცდიდნენ ჭიათურაში. თ. ულენტს და პრ. თოდრიას ცნობა ქონდათ, როდის შემოვიდოდა ქალაქში ბოქაული და ამ დროსთვის პაიჭაძე ქალაქ გარეთ. პერევისის მადაროების გადმოდმა უნდა ჩასაფრებოდა მას. მაგრამ მახარაძე ყოველთვის მიხვეულ-მოხვეული გზით და ხშირათ უგზო-უკვლოთ (ყანებზე) დაიარებოდა და ამ ხერხით ამ ღამესაც აცდა პაიჭაძის საფარს. ამის შემდეგ ერთადერთი გზა

იყო ქალაქშივე შეხვედრადენ, როცა ბოქაული სადგურზე წავიდოდა. თ. ულენტი მე შემეკითხა ამის შესახებ და ვარჩიეთ საქონლის სადგურში რკ. გზის ვაგონებში ჩასაფრებულიყო მსროლელი, სოლო სხვები სერზე მდგარიყვენ. რომ აქტის შემდეგ მსროლელი გამოეყვანათ თავის ტყვიების ქვეშ. მაგრამ შემდეგ გავიგე პაიჭაძეს თენგიზასთვის არ დაეჯერებია და სერიდან სროლა გადაეწყვიტა. ეს სერი სადგურთან მიმავალი გზიდან 60—70 საყენი იქნება და პაიჭაძეს, რომელიც მართლა კარგი მსროლელი იყო, არაფრათ ჩაეგდო. და აი, როცა ბოქაული თავის დიდი მხლებლებით სადგურისკენ მიდიოდა დღისით 11 საათზე, პაიჭაძემ გამოუმიზნა და ესროლა ჯარისკაცის თოფიდან. ტყვიამ მახარაძეს მხოლოდ ქუდი გადააცალა თავიდან, მაგრამ ეშმაკობით იქვე მოწყვეტით დაეცა და დაარწმუნა ტერორისტები თითქო მოვკალითო. ისინი გაიქცენ აღმართით პერევისისაკენ პოლიციის ტყვიების ზუზუნით გაცილებული. გზადაგზა იფარებდენ ხეებს, ჩირგვებს და ასე ბევრი სირბილის შემდეგ უვნებლათ შეაფარეს თავი პერევისის ტყეებს (ცხენოსან ყაზახების მღვერებმაც ვერა ავნეს რა, რადგან ისინი ყანებზე გარბოდენ, სადაც ცხენები ვერ გადავიდოდა). სამაგიეროთ ტყვიებმა იმსხვერპლეს ჩალვადარი ვ. შუაკიძე და რამდენიმე ცხენი.

რაზმელები, რომლებიც ამის შემდეგ კიათურიდან ისევ ზესტაფონის რაიონში გადავიდენ, სათითაოდ ჩაუვარდენ ხელში პოლიციას ზოგი სოფლათ და ზოგი რკინისგზაში. ბოლოს დაიპირეს ქუთაისის მატარებელში პაიჭაძეც. კიდევ უფრო ადრე პაიჭაძის სულელური წერილის გამო, რომელიც ერთი მისი რაზმელის დატყვევების დროს ჩაიგდეს ხელში. დაატუსაღეს კიათურაში თ. ულენტი, პრ. თოდრია და სხვები, ვისთანაც კი კავშირი ქონდა რაზმს. ყველა ესენი მიუმატეს ქუთაისის ციხეში წლობით მჯდომ აფრასიონის რაზმელებს, რომლებიც სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ადგილებზე იყვნენ შეპყრობილნი, მაგრამ ბრალდებოდათ ერთნაირათ აფრასიონის რაზმში მონაწილეობა სხვადასხვა ტერორისტულ აქტებში. ყველა ამათ კიდევ დიდხან მოუხდათ ჯდომა ქუთაისის ციხეში, ბოლოს როგოც იყო, გამოძიება დასრულდა და მათ ჩააბარეს საბრალმდებლო ოქმი. ოქმიდან სჩანდა, რომ შვიდ მათგანს—კ. ლორთქიფანიძეს, პ. პაიჭაძეს, ისმაილა ქუმბურიძეს, ალ. სვანიძეს, ტრ. არაბიძეს, ს. ქუმბურიძეს და ყოფილ ჯარისკაც საყვარელიძეს კატორღას არ დააჯერებდენ. საყვარელიძემ და ლორთქიფანიძემ მოსწერეს ორგანიზა-

ციას და თხოვდენ მოეწყოთ გაქცევა პროცესის დროს, ლორთქიფანიძემ მომწერა აგრეთვე პირადათ მე ამის შესახებ. მიუხედავად ბევრი უსიამოვნებისა და უთანხმოებისა მათთან დამოკიდებულებაში, ორგანიზაციას საწინააღმდეგო არაფერი ქონდა, თუ კერძოთ ამხანაგები თავის «რისკით» მოუწყობდა მათ გაქცევას, ხოლო ოფიციალურათ თავის თავზე არ აიღო.

მე განვიზრახე მოვხმარებოდი მათ ამ საქმეში და ჩავედი პროცესზე ქუთაისში, თუმცა პოლიციის მხედველობაში ვიყავი ჭიათურაში. არაფერი არ გამოვიდა: გამოცდილებით დაშინებული და პროცესნიკების დიდი ბრალდებებით გაფრთხილებულ ხელისუფლებას ყოველმხრივი ზომები ქონდა მიღებული. გაძლიერებულ რაზმის თანხლებას არ ჯერდებოდნენ და ქუჩები გაჭედილი იყო პოლიციელებით და აჭარელი მსროლელებით, სასამართლოს შენობა გარშემორტყმული რაზმით. ამავე დროს ჩემი ქუთაისში გამოჩენა შეუნიშნავი არ დარჩა პროცესზე ჩამოსულ აუარებელ მთავრობის მოწმეებს, მერკვილაძის რაზმის მიერ დაზარალებულთა ნათესავებს და მოეჩვენათ, რომ მე მათ თვალყურის სადევნებლათ ვიყავი ჩასული, რომ მერე შური მეძიებია და მიმართეს მახარაძეს. ბედზე მოწმეთვე გამოწვეულ (პრ. თოდრიასგან) განსვენებულ ექიმ ს. ჯაფარიძეს უთხრეს ეს ამბავი და მანვე გამომაპარა სასამართლოს შენობიდან. ამნაირათ გაქცევის მოწყობაზე ხელი ავიღეთ, ხოლო სასამართლომ მართლაც ამ შვიდ კაცს დაღობა მიუსაჯა, ხოლო დანარჩენს ათიდან ოცი წლის კატორღა.

ამ მკაცრ განაჩენს ხელი შეუწყო ერთმა აქტმა: სწორეთ პროცესის დროს ქუთაისში მოკლეს რეალურ სასწავლებლის ინსპექტორი, რუსთა კავშირის წევრი და ქართველ მოსწავლეთა მოძულე მტერი. ამავე აქტის გავლენით უარი თქვა მეფის მოადგილის მეუღლემ ქმართან მოლაპარაკებაზე, რომ მათთვის დაღობა შეეცვალა კატორღით (ვორონცოვის ოჯახობას ამის შესახებ სთხოვა თ-დ ს. წერეთლის დამ ნინო ჩოლოყაშვილისამ, რომელთანაც მე ჩავედი ამის შესახებ თბილისში სიმონისავე რჩევით). და ასე ვორონცოვ-დაშკოვმა განაჩენი დაამტკიცა საყვარელიძის გამოკლებით (ამბობდენ პოლკის უფროსის კარგი მოწმობის გამოვო), რომელიც მაინც არ დაბრუნებულა საკატორღო ციხიდან. დანარჩენები ექვსი კი ჩამოაღჩევს.

დიდხანს იყო სალაპარაკოთ ეს აქტი, დასჯილთა გმირუ-

ლი შეხვედრისა გამო. ციხეს უნდოდა დემონსტრაციით, კარებებისა და ფანჯრების მტკრევით შეხვედროდა ამ აქტს, მაგრამ დასჯილებმა სთხოვეს უარი ეთქვათ ამ გადაწყვეტილებაზე. ზედმეტი მსხვერპლი იქნება, დაზოგეთ გმირები უფრო დიდი საქმისათვისო. ამავე დროს კ. ლორთქიფანიძის პირით სთხოვეს მთავრობას ჩვეულებრივი ზომები—ხელების შეკვრა და სხვა არ მიეღო. ჩვენ არავითარ წინააღმდეგობას არ გიწევთ, ჩვენით გავალთ საღიბობელაზეო. «უმელი ყიტ ი ბაროტსია, სუმეემ უმერეტ ზა დელო ნაროდა»ო. უთხრა მან ციხის უფროსს და იმეორებდა მთელი კვირა. როცა ეზოში გაყავდათ, დაწოლილმა ტუსალებმა, სისხლის სამართლის ტუსალებმა, ერთხმად დაიწყეს ყველა კარებებში «მსხვერპლათ დაეცით»... (ზეზე ადგომის ნება არ მიცეს დერეფანში ჩასაფრებულმა რუსის ჯარისკაცებმა), ხოლო დასასჯელებმა მარსელიეზით უპასუხეს.

საღიბობელასთან პროკურორს და სხვებს ლორთქიფანიძემ უთხრა: ჩვენ ქურდულათ გვაღიბობთ, ხოლო თქვენ საჯაროთ დაგსჯით გამარჯვებული რევოლიუციო. გაუმარჯოს რევოლიუციასო და ასე ავიდენ საღიბობელაზე. დამსწრე ოფიცრები გაკვირვებული იყვენ ნახულით.

IX

ქართლის შავი და წითელი რაზმები.

1905 წლის აგრარული მოძრაობა ჩვენში დიამეტრალურათ განსხვავდებოდა რუსეთის ასტოივე მოძრაობიდან. მაშინ, როცა რუსეთში ამან მიიღო სტიქიურ-ველური ფორმა—მემამულეთა ავლა-დიდების დაწვა-აწიოკება და კულტურულ მამულების განადგურება, რასაც თან სდევდა ეგზეკუციები და გლეხთა ხოცვა-ჟლეტა, ჩვენში აგრარული მოძრაობა თავიდანვე ჩადგა ქალაქურ კულტურულ კალაპოტში—ორგანიზაცია, გაფიცვა, ბოიკოტი. შედეგათ—გლეხთა რწმუნებულებისა და მემამულეთა შორის დადებული კოლექტიური ხელშეკრულებები. ამის მიზეზი იყო ჯერ ის, რომ სოც. დემოკრატიული პარტია ამ დროს ჩვენში უკვე დიდი ავტორიტეტიანი პარტიაა და საერთოდ ქალაქის მუშები ჯერ კიდევ 1902 წლიდან გავიდენ სოფლათ სამუშაოთ და 1905 წლისთვის უმეტესობა მაზრებში პარტიას უკვე დიდი გავლენა ქონდა, რის გამო მოძრაობა თავიდანვე თავის ხელში აიღო. მერე ჩვენი თავად-

აზნაურობა დაწყებულ მოძრაობას მტრულად არ შეხვედრია, პირიქით, მის ერთ მხარეს—პოლიტიკურ ნაწილს ის, როგორც დაპყრობილ ერის უმაღლესი წოდება უყოყმანოთ მიესალმა და ხელსაც უწყობდა, ხოლო პოლიტიკური მხარე მაშინდელი მოძრაობისა, სოფლათაც ისე როგორც ქალაქათ, ხერხე მალი იყო საერთოდ მოძრაობის. ამას უნდა მივმატოს ისიც, რომ ჩვენი მრავალრიცხოვანი თავად-აზნაურობის უმრავლესობა იმ დროს მიწით უკვე გალარბებული იყო, მემამულეს აღარ წარმოადგენდა. მხოლოდ მამულის შემოსავალით მაშინ ამ წოდების ერთიმეათედილა თუ ცხოვრობდა. ყველა ამის გამო იყო რომ საქართველო სავსებით აცდა რუსულ გზას აგრარულ მოძრაობაში. გამონაკლის შეადგენდა ზემოქართლის ერთი ნაწილი, სურამის ქედზე მოკრული, ქართლის პატარა ნაწილი, ისტორიულ სოფლის—ატოცის ირგვლივ.

ცნობილია, რომ ქართლი ჩვენი ქვეყნის ყველა სხვა ნაწილებზე უფრო მდიდარი შეხვდა 1905 წელს ფეოდალური ნაშთებით, ხოლო თვით ქართლში ხსენებული ნაწილი ამ მხრით კიდევ განსხვავდებოდა. აქაური მემამულეები არ იყვენ მიჩვეული ნაპრობით მამულის გაყიდვას და შემოსავალიც გლეხობიდან კარგი კქონდათ. მათ მიწებზე ცხოვრობდა ძალიან ბევრი ხიზნები, უმთავრესათ ოსები, როგორც ცხინვალის რაიონში, მაგრამ იყვენ იმერეთიდან—საჩხერის რაიონიდან შემოხიზნული გლეხებიც. არახიზან გლეხებსაც სახლისა და პატარა შიშველ ეზოს გარდა საკუთრება არა მოეპოებოდათ რა, სავსებით მემამულეებზე იყვენ დამოკიდებული. სახნავ-სათესში ისინი იხდიდენ ნატურით მოსავლის ნახევრიდან მეოთხედამდე, მიწის ხარისხის მიხედვით, ხოლო ტყე-სა და საბალახოში კიდევ ცალკე იხდიდენ ფულად. ასეთ ეკონომიურ ფუძეზე, რასაკვირველია, გლეხობა გონებრივათაც ერთობ ჩამორჩენილი იყო. მთელ ამ მხარეზე ორიოდ სამინისტროს სკოლა იყო. აქედან ცხადია, რომ ეს გლეხები სხვა თავის მოძმეებსავით მომზადებული ვერ შეხვდენ დიად მოძრაობას, მაგრამ კიდევ უფრო შეუგნებლათ და უტაქტოთ შეხვდენ ამ მოძრაობას მათი მემამულეები.

მგონი თებერვალში გორიდან იქამოსულიყვენ ჩვენი ნეტარხსენებული ამხანაგები—გორის მუშების მიერ პაპაშათ წოდებული სანდრო კეცხოველი, ვასო ცაბაძე და გიორგი მაჩაბელი. მოეხდინათ დიდი მიტინგები და, როგორც გლეხები ამბობდენ, გამოეცხადებიათ ერთობა. ერთი-მეორეში თემათა განაწილებით მათ ვრცლათ გაერკვიათ მოძრაობის მიზ-

ნები საერთოდ და კერძოდ აგრარული პროგრამა. სანდრომ ოსური კარგათ იცოდა და, რადგან მიტინგებზე ქართულის არა კარგათ მცოდნე ოსებიც ესწრებოდენ, ის თავის სიტყვებს ოსურათაც იმეორებდა და ასე აღფრთოვანებას საერთო ხასიათი ეძლეოდა. დაბოლოს დაპირებიან გლეხებს, რომ პროპაგანდისტ-ორგანიზატორებს გამოვიგზავნით, რომ თქვენც სხვა რაიონებივით ორგანიზაცია მოაწყოთ და ახალი ცხოვრება დაიწყოთ. ვაი რომ ამ გადაწყვეტილების ასრულება ასე ადვილი აღარ შეიქნა.

სანდროსა და მის ამხანაგების წასვლისთანავე ამოძრავებულა თავად-აზნაურობა და შეკრებილან სოფელ ავლევეში. ეს სოფელიც ჩვენ სინამდვილეში თავისებური გამონაკლისი იყო: იქ ცხოვრობდა მხოლოდ მემამულეები, უმთავრესათ ფალავენდიშვილები და ამირეჯიბები. მათ იქ შეუდგენიათ შეიარაღებული რაზმი და მიზნათ დაუსაქავეთ არ გააქაქანონ ამ მხარეში პროპაგანდისტ-აგიტატორები. მათ საგუშაგოები მოაწყვეს გორიდან შემოსავალ გზებზე. ყველა საეჭვო პირს ატყვევებდენ და პოლიციას უგზავნიდენ ხაშურში. სამუშაოთ წამოსული ორი ამხ.—ბესელიძე და კ. ციციშვილი ცემით გაასივეს და ვიღაც ქალის თხოვნით პოლიციას აღარ გადაცეს, უკან გაუშვეს.

ამნაირათ ეს მთაზე მიკრული რაიონი დარჩა მოწყვეტილი თავის კულტურულ ცენტრს და მის ხელმძღვანელობას, მოძრაობა დარჩა თავის ამარა და, რასაკვირველია, მიიღო უკულტურო ფორმები. გაჩდენ შეიარაღებული «პროპაგანდისტები», რომელთაც თავი გლეხთა მეთაურებათ გამოაცხადეს, რომლებიც გამარტოებულ მემამულეთა სასახლეებს ესმოდენ, იარაღს ართმევდენ და აწიოკებდენ, რაზედაც თავად-აზნაურობის რაზმი გლეხების აწიოკებით უპასუხებდა.

ამ მდგომარეობამ დაათქრა ჭიათურის მალარობებში მომუშავე იქაური ახალგაზდა გლეხები და მათ მიმართეს პარტიულ ორგანიზაციას, მიეღო თავის მფარველობის ჭეჭმ ეს რაიონი. ამ მუშების მეთაური იყო ატოკელი გლეხი ვანო დეისაძე, რომელიც დაქინებით მოითხოვდა, თუნდაც ერთი კვირით, ჩემს იქ გაგზანას. ორგანიზაცია დათანხმდა და მე და ბათლომა ხელაძე (მარდახა) გავემგზავრეთ იქითკენ აღდგომის დღეს ხაშურის გზით.

ვანო დეისაძე წინასწარ წავიდა იქ კობოზულის გზით, საიდანაც აქვს ამ მხარეს მისვლა-მოსვლა ჭიათურასა და საჩხერესთან. მან სადგურზე დაგვახვედრა ცხენები ერთი ახალ-

ახალგაზდა გლეხის (გვარი არ მახსოვს) ხელით, რომელმაც მორიდებული გზით აგვიყვანა სოფ. აბანოში, სადაც დაგვიხვდა თვითონ ვანოც რამდენიმე მოწინავე გლეხებით, მათ შორის შემდეგში წითელი რაზმის ცნობილი მეთაურის ვანო ცაბაძის (ვასოს ბიძაშვილის) და ასევე ცნობილ რაზმელის, ჭიათურელ მუშა გიორგი გომაურის თანხლებით. აქვე იყო ადგილობრივ მცხოვრებ ხერხეულიძის ქალი ამხ. ბაბო. იქ გლეხის ეზოში გამზადებული იყო სააღდგომო სუფრა, რის ირგვლივ, რასაკვირველია. სმა ჭამის დიდათ შესარგის დაუვიწყებლათ, შეუდექით სამოქმედო გეგმის გამომუშავებას, რომლის თანახმად მეორე დილასვე დავიწყეთ მუშაობა. გლეხობა დიდი იმედებით აღფრთოვანებული იყო, ყველგან ალტაცებით გვეგებებოდნენ. «ჩვენო ძმებო, ჩვენო მახარობლებო, მაშ ჩვენთვისაც თენდება, ჩვენი მზეც ამოვიდა»-ო. შემოგვძახებდნენ ხოლმე სახე გაბრწყინებული ქალიან-კაციანათ და თავისი სულიერი განწყობილება, თავის ჩვენდამი დამოკიდებულება, როგორც ერთობის მოციქულთადმი, ყველგან ქართული პურმარილით სურდათ გამოეხატათ.

ყოველი კრების შემდეგ უსათუოთ რომელიმე გლეხი სუფრაზე მიგვიწვევდა, რაზედაც უარის თქმა წარმოუდგენელი იყო, ხოლო სუფრაზე დაჯდომისათანავე ყველა გლეხი სათითაოდ იქვე მობრუნდებოდა ხელსახოცითა და დოქით სელში, გაუმარჯოს ერთობასო იტყოდა, დადებდა სუფრაზე მოტანილ ძღვენს და თითონაც მოუჯდებოდა და ძალიან წყინდათ, როცა მე და ბათლომა ერთობის სადღეგრძელოებს ისევე ვერ გამოვცლიდით, როგორც ისინი. ასეთ შემთხვევაში ყოველგან ვანო იყო ჩვენი მობოდიშე. ამრიგად შემოვიარეთ ყველა სოფლები. მოვაწყვეთ ყველგან სოფლის ორგანიზაცია ათის თავებითა და ასის თავებით, გაურკვეველ ყველგან თავისუფალი მართვა-გამგეობის პრინციპები და სამედიატორო სასამართლოებით სარგებლობის საშუალებები. შემდეგ მოვახდინეთ ყველა თემებში ასის თავების კრებები და დავაარსეთ თემის ორგანიზაციები, ხოლო ბოლოს ყველა თემების წარმომადგენლებიდან ატოცის ცალკე რაიონის ორგანიზაცია, რომლის თავმჯდომარეთ არჩეულ იქნა ვანო დვისაძე. რომელმაც უკვე წინასწარ გადაწყვიტა დარჩენილიყო სოფლათ და თავის ძალღონე შეეწირა მშობელ ხალხის სამსახურისათვის.

ვანოსვე დაევალა ცხინვალის გზით ჩაპარულიყო გორში და კავშირი აღედგინა სამაზრო ორგანიზაციასთან, თუმცა ის

წინდაწინ გვეუბნებოდა, რომ მეტ დახმარებას მაინც ჭიათურის ორგანიზაცია უნდა გვიწვედეს, რადგან გეოგრაფიულად შავი რაზმის არსებობის პირობებში მისთვის ეს უფრო მოსახერხებელიაო. ყველა ეს მუშაობა, ერთი კვირის განმავლობაში, ჩვენ ისე ჩავატარეთ, რომ არც შავ რაზმს და არც მთავრობის აგენტებს არაფერი გაუგიათ. მაინც უინციზდენტოთ საქმე არ დათავდა.

ზევით უკვე აღვნიშნე, რომ ჩვენ ჩასვლამდე იქ მოქმედებდა თავისებური «სამოზეანეები», რომლებიც შეიარაღებული დადიოდნენ და მოძრაობას თავის სასარგებლოთ იყენებდნენ. ეს ხალხი ჩვენ აგვედევნა თავიდანვე და, წინააღმდეგობრივ ვანობების ცდისა, ვერ ვიშორიებდით. ისინი, მაშასადამე, ხედავდნენ, როგორ წყვებოდა ორგანიზაცია, როგორ კონსპირატიულ სახეს იღებდა ის და როგორ ძნელი იყო შემდეგში სოფლად მოქმედება გარეშე ამ ორგანიზაციისა და მისი სურვილისა. ისინი მიხვდნენ, რომ მათ თარეშს ბოლო ეღებოდა და დაგვიწყეს მტრულად ყურება. მათი აღელვება უმწვერვალესობამდე ავიდა, როცა თემების ორგანიზაციაზე ისინი არ დავისწარით და, მაშასადამე, მათ აღარ იცოდნენ შემდეგი ორგანიზაციის წყობა. მაინც როგორღაც გაიგეს სარაიონო კრების ადგილი და მოვიდნენ. რასაკვირველია, ისინი ეზოში დარჩნენ, კრებაზე არ დაუშვით. იქ მათ გადაუწყვეტიათ ჩემი და ბათლომას მოკვლა, მაგრამ მათ შორის იყვენ კარგი ბიჭებიც, რომელთა მათგან ჩამოცილება და გამოყენება წინასწარვე იყო გადაწყვეტილი. და აი მათ ეს ამბავი ვანოს შეატყობინეს.

ვანო გაფითრებული მოვიდა ჩემთან კრების გათავები-სას, შემატყობია საქმე და მითხრა გარეთ არ გამვსულიყავით, სანამ ის თავის ამხანაგების შემწეობით მათ არ განაიარაღებდა. ჯავრი ნუ გაქვს მეთქი. დავამშვიდე ვანო, კრებას რომ გაუშვებ მერე ისინი აქ შემომიგზანე მე თითონ მოველაპარაკები-მეთქი. ვანო დიდხანს ყოყმანობდა, მიწლიდა, მაგრამ ჩემი თვითრწმენა მასაც გადაედო და დამეთანხმა. იმ რაზმს მეთაურობდა ერთი ახალგაზდა ოსი, ჭიათურაში მცველად ნაწყობი და იქიდან თოფიანათ გამოქცეული (თავდაცვმა ზრალდებოდა). მე მათ მივმართე ასეთი «რეჩით»: როგორც ხედავთ, ჯეკლებო, ჩვენ გლეხთა ორგანიზაციის ჩამოყალიბება დავასრულეთ, ჯერი ახლა თქვენზე, რევოლიუციის დამცველთა ორგანიზაციის მოწყობაზე მიდგა. ახლა ჩვენ უნდა შეუდგეთ...—რას უნდა შეუდგეთ, ჩვენ ჩვენი რაზმი მოწყობილი

გვაქვს და ბელადებიც არჩეული გვყავს. არავითარი მოწყობა არ გვჭირიაო, შემაწყვეტია აღელვებულმა ოსმა, რომელსაც თავის ბერდანა ისე ეჭირა ხელში მომზადებული, როგორც ტუსალების გამყოლ რუსის ჯარისკაცებს უჭირავს ხოლმე. აშკარა იყო რეორგანიზაციაში ის საფრთხეს ხედავდა თავის ბელადობის შესახებ და მე დამამშვიდებელი ღიმილით მიუგე: თითონ რაზმი კი მოწყობილი გყავთ, მაგრამ ამ რაზმის მოქმედების გეგმა, მისი ფუნქციების გლახთა ორგანიზაციის ფუნქციებთან განსხვავება—შეფარდება. ამ ორი ორგანიზაციის ურთიერთ შორის დამოკიდებულება დასხვა. განა ცოტა საქმეა ყველა ამაების კარგათ გარკვევა? მერე კიდევ პაროლების გამომუშავება, რომლის საშუალებით თქვენ სოფლათ თავისუფლათ მიგიღებენ და სხვა-მეთქი.

ოსი გაბრწყინდა. მაშ, მაშ, «პროპუსკები» გვინდა, ამას ვიძახი სულ და ვანო წინააღმდეგი იყო, მოგვეცი «პროპუსკები» ო. მე აუხსენი, რომ «პროპუსკები» უბრალო საქმეა, ჯერ მოქმედების გეგმა უნდა შევიმუშაოთ, ხოლო ამისთვის საჭიროა თქვენი სრული კრება. თქვენ თითონ დანიშნეთ ადგილი, მოიყარეთ ყველამ თავი ხვალ დილით, მოვალთ ჩვენც და ყველაფერი მოვაწყობთ მეთქი. დამინიშნეს ადგილი და წავიდენ გახარებული.

ვანომ გაიღიმა და მითხრა: მაშ ახლა. იმერელო, შემდეგი მოქმედება შენი კომედიისა, რა იქნებაო? შემდეგი მოქმედება შენი საქმეა-მეთქი: ეგ რაზმი უნდა დაშალო, უკეთესები ჩამოაცილო, ხოლო ოსი და მისი ახლობელი განაიარაღო მეთქი. მაგ მე ვიცი, ეგ გეგმა უკვე მაქვს თავში, შენ შენი გამგზავრებისა მითხარო. ერთი გამყოლი დაგვიტოვე და სხვა მე ვიცი, თქვენ თქვენს საქმეს ეწიეთ-მეთქი.

დაგვიტოვეს იგივე გლახი, ვინც მოგვიყვანა. დაღამდა კიდევ. ჩვენ წავედით ამხ. ბაბოსთან. რომელიც იმ დღეს ჩვენ კრებას არ დასწრებია. ბაბომ თავის მოხუც მამას წაგვიდგინა, რომელმაც ქართული ჩვეულება არ დაიშალა და არ მოგვეშვა, სანამ სახელადოდ გამართულ ვახშამზე საქართველოს სადღეგრძელო ყანწით არ შეგვასვა. თუმცა დაგვთანხმდა. რომ მის მრავალ ყანწთა შორის ყველაზედ პატარა წყვილი ამოგვეჩია. ამის შემდეგ ნება მოგვცა მოგვესვენებია. ჩვენ წინასწარ გამოვემშვიდობეთ მამა-შვილთ. განთენიას ფრთხილათ ჩავიცვით და გავსწიეთ ხაშურისაკენ.

შემდეგში გავიგეთ, რომ ვინოებს ჩემი კომედიის გაგრძელებათ ტრადი-კომედია გამოემუშავებიათ, თუმცა შარკით

გათავებულებიყო. ორთავეს რაზმის დაშლის გასაადვილებლათ თითონაც თოფი აეღოთ და მათ მიმატებოდნენ. შემდეგში ოსის საქციელი კითხვათ დაესვათ, გაესამართლებიათ და სიკვდილით დასჯა მიესაჯათ. იარაღი აეყარათ და მისივე თოფით უნდა მოეკლათ. მაგრამ პირველი ტყვია არ გავარდნილიყო, ხოლო ოსს დაეჩოქებია და ეთხოვა სიცოცხლე, რადგან ტყვიამ მაპატივაო. რაზმი დათანხმებოდა, თოფი დაეტოვებია და გაეშვა, თუმცა მისი საქმე მაინც ტრალი-კომედით დათავდა: ამის შემდეგ ის მთის ოსის სოფლებს შეკედლებოდა და იქ გაეგრძელებია «ერთობის» რწმუნებულობა. უმთავრესათ ის თურმე სოფლის საჩივრებს იღებდა და საქმეს მის სასარგებლოთ წყვეტდა, სახელითა ერთობისათა, ვინც მეტ ქრთამს მიცემდა. ერთი ასეთი «სასამართლოს» შედეგათ ის მოეკლა ახალგაზდა ოსს.

ატოცის რაიონში ჩვენმა ერთი კვირის მუშაობამ დიდი სარგებლობა მოიტანა. გლეხთა მოძრაობა ჩადგა ორგანიზაციულ კალაპოტში. გლეხებმა მემამულეთ წარუდგინეს ჩვენი მონაწილეობით გამომუშავებული აგრარული მოთხოვნები: ყანებიდან მოსავლის მეოთხედიდან მეთექვსმდე, საძოვარი და შეშა თავისთვის უფასოთ, ხოლო სამასალე ხე-ტყე და საბაზრო შეშა განსაზღვრულ ფასებში და სხვ. მაინც კულტურული ფორმით წარმოება წოდებათა ბრძოლისა იქ არ მოხერხდა ისევე მემამულეთა წყალობით: მათ თავისი არ დაიშალეს, შავი რაზმი ახლა უფრო ფართოდ მოაწყვეს და გლეხების ორგანიზაციულ გამოსვლას მუქარითა და რეპრესიებით უპასუხეს.

ჯერ კიდევ ჩვენ იქ ყოფნის დროს გავიგეთ, რომ ავლეგში ჩამოსულიყო ერთი ჩვენებური, საჩხერის რაიონის ს. არგვეთის მცხოვრები, აზნაური ზურაბ (ზუბიკო) აბდუშელიშვილი და სათავეში ჩადგომოდა მემამულეთა მოძრაობას. აქვე ელოდნენ გორის მაზრის თ-დს გიორგი ამილახვარს თავის ამალით და დანიშნული ქონდათ კრება, სადაც მოწვეული ყავდათ თავადაზნაურობა სხვა რაიონებიდანაც. დღის წესრიგში ქონდათ რაზმის ორგანიზაცია—მიზნები, მისი წესდების გამომუშავება და სხვა. მე გამოვთქვი აზრი, გაგვეზავნა კაცი აბდუშელიშვილთან და შევხვედროდი მოსალაპარაკებლათ, მაგრამ ამას ბაბოც კი წინააღუდგა. მაშინ მე დავწერე (ჭიათურის ორგანიზაციის შტამპიან ბლანკზე) კერძო წერილი და გაუგზავნე მას. ამ წერილში მე მას ვაფრთხილებდი ხელი აეღო ასეთ შავ საქმეზე, ნუ იღებდა თავზე პასუხისმგებლობას ის-

ტორიულათ გატანჯულ ქართლის ორი წოდების ერთი ერთ-მანეთზე მისევის საქმეში, არამედ, როგორც განათლებულ კაცს (ის იურისტი იყო და სტუდენტობის დროს არაერთჯერ ყოფილა დატუსაღებული სტუდენტთა გამოსვლებში მონაწილეობისათვის) პირიქით ერჩია ადგილობრივ მემამულეთათვის გლეხებთან მოლაპარაკებით აგრარიული ურთიერთობის მშვიდობიანათ მოგვარება ისე, როგორც ეს მის მშობელ რაიონის—სახხერის თავად-აზნაურობამ მოაგვარა. პასუხი მივიღეთ ქიათურაში, ოფიციალურათ, ორგანიზაციის სახელზე, მისი ნათესავის ხელით. ის გვწერდა, რომ თქვენი რწმუნებული (ე. ი. მე) შემცდარია. ჩვენ შავ რაზმს კი არა ეროვნულ ლაშქარს ვაწყობთ და მომავალი ჩვენიაო. ჩვენ მთელი საქართველო შემოგვიერთდება ჩვენი ლაშქარი ჯერჯერობით წესრიგს აღადგენს საქართველოს სოფლებში, ხოლო მოვადრო, დაჰკრავს საათი და საქართველოს თავისუფალს ნახათო.

კოტა ხნის შემდეგ მართლაც მოაწყვეს სამხედრო რაზმი მთავრობის მიერ დამტკიცებული წესდებით და მის მიერვე მიცემულ სამხედრო ქონებით. მათი რაზმი ასეულებათ იყო დაყოფილი (მგონი სულ სამი ასეულის მოწყობას მიაღწიეს თავის ხანმოკლე სიცოცხლეში) და ყველას თავის დროშა ქონდათ, რაზედაც დიდი ასობით იყო ამოქარგული:

«სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა, სიკვდილი სახელოვანი».

რაზმის შემადგენლობა სავსებით თავად-აზნაურული იყო, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ თითო-ოროლა პირად მცველებს («ტელოზრანიტელებს», რომლებიც ადრევე ყავდათ ზოგ რაზმის წევრ ბობოლა თავადებს, როგორც მაგ. გ. ამილახვარს) (აა რომლებიც თან მოიყვანეს რაზმში. ამილახვარ-აბდუშელიშვილის წინასწარი ტრაბახი—მთელი საქართველო შემოგვიერთდებაო, ტრაბახობათვე დარჩა, ხოლო მათი მოწოდება გლეხებისადმი—ეროვნულ ლაშქარში ჩაეწერეთო—დარჩა ხმად მლაღადებელსა უდაბნოსა შინა: არც ერთი გლეხი ამ რაზმში არ ჩაწერილა; მით უმეტეს არავინ ჩაეწერებოდა გლეხებიდან ამ რაზმში მას შემდეგ, რაც რაზმი, მოწყობისათანავე, სააშქარაოზე გამოვიდა.

გარეგნულათ რაზმი მართლაც კარგათ იყო გაწყობილი: ცხენებიც გვარიანი ჰყავდა (რაზმი ცხენოსანი იყო), ჩაცმულობაც (ჩოხა ახალუხი) კარგი ქონდათ. შეიარაღებულიც კარგათ იყვენ და სამხედრო მიხვრა-მოხვრა და ცხენზე ჯდომაც კარგათ ეხერხებოდათ. და რომ რაზმის მოქმედება შავი

არ ყოფილიყო, ქართლის ველზე გაშლილი, ის ცუდ სანახაობას არ წარმოადგენდა.

რაზმის პირველი მოქმედება იყო ტერორიზმის განვითარება გლეხთა შორის. ისინი დადიოდნენ მთელი შემადგენლობით სოფელ-სოფელ და აიძულებდნენ გლეხებს დაუყოვნებლივ დაეწყოთ თესვა ძველ პირობებში, დაუყოვნებლივ გადაეხადნათ ტყისა და საძოვრის ფული და სხვა. თუ ვინმე სიტყვას შეუბრუნებდა, სცემდნენ. ისინი მოითხოვდნენ გლეხებისგან არაფერს მიეღოთ ერთობის ხალხი, არც პროპაგანდისტები და არც რაზმელები, ხოლო თუ ასეთები მაინც გამოჩნდებოდნენ, დაეჭირათ და მათთვის გადაეცათ და სხვა და სხვა.

ჩვენ მიერ გლეხებში შექმნილი ორგანიზაცია საკმაოდ კონსპირატიული გამოდგა და მათ ვერ მიაგნეს, სამაგიეროდ ახლა კიდევ უფრო მტკიცეთ შეკრეს გზები და სავსებით მოწყვეტეს ეს რაიონი სამაზრო ცენტრს—გორს. ვანო დეისაძე ისევ ჩვენთან გადმოვიდა უღელტეხილით. მისი მოხსენებებიდან აშკარა იყო, რომ გლეხთა გაფიცვას გასტეხდნენ; ყოველ შემთხვევაში მოლაპარაკებებზე ლაპარაკი ნაადრევი იყო, ხოლო თესვა უკვე დაგვიანებული იყო სიმბიდასი. ამიტომ გადაწყვეტეთ თითონ ორგანიზაციას გაეცა პაროლი თესვისა იმ პირობით, რომ არცერთ გლეხს იმაზე მეტი არ მიეცა, რაც დაწერილი იყო მოთხოვნილებებში. გლეხების აზრიც ეს იყო და ვინც იცნობს ქართული გლეხის ჯიუტ ხასიათს, მისთვის გასაგები იქნება ისეთი ამბები, როცა გლეხს ვერც მათრახით, ვერც თოფის კონდახებით ვერ აიძულებდნენ თუნდაც ერთი მარცვალის ზედმეტად მიცემას დათახხმებოდა. ის გადაუწყავდა გადაწყვეტილ რაოდენობას და ეუბნებოდა: ესაა შენი, ნებით ამის მეტს ერთ მარცვალსაც არ მოგცემ, ხოლო ძალით მოკვლაც შეგიძლიაო. მით უმეტეს ვერ აიძულებდნენ მას თითონ წაეღო ღალა სასახლეში, როგორც წინათ იყო და რაც ორგანიზაციის შემუშავებულ მოთხოვნილებებში მოსპობილი იყო...

რაც დრო გადიოდა მით უფრო მწვავედებოდა დამოკიდებულობა ამ ორ წოდების შორის, ბრძოლა სულ უფრო და უფრო მწვავე ხასიათს იღებდა. ამავე დროს ბრძოლა ერთობ უთანასწორო იყო: ერთი მხრით თავიდან ფეხებამდე შეიარაღებული მემამულეები. რომელთაც ხურგს უმაგრებდა წიფრობა, ხოლო მეორეს მხრით თოხითა და გუთნით შეიარაღებული მხვინელ-მთესველნი, თავის ანაბრათ მიმწყვდეული სურამის ქედზე. მართალია, იქ იყვენ შეიარაღებული ახალ-

გაზდა გლეხები, მაგრამ მათი რიცხვი თითებზე ჩამოითვლე-
ბოდა. ცხადია, აქ თავისთავათ უნდა დაბადებულყო კითხვა
მოზდილი შეიარაღებული რაზმის შექმნისა და შეიქნა კიდევ.
ამ რაზმს ეწოდა წითელი რაზმი. მის სათავეში ჩადგა ვანო
ცაბაძე, ჩქარა სახელოვანი ბელადი. იარაღი აისხეს და ამ
რაზმში შევიდნენ ჩვენშიერ მოწყობილი ორგანიზაციის წევრე-
ბიც ვანო დეისაძის გამოუკლებლივ. იარაღს ისინი ბრძოლის
პროცესში იძენდნენ (რამდენიმე თოფი ქიათურიდანაც გავა-
ტანეთ), ამ მიზნით ცალკე თავადის სახლებს ეცემოდნენ და
სხვა.

მოკლე დროში ატოცის წითელი რაზმი, ეს პირველი რა-
ზმი სოფლათ საქართველოში, საკმაო ძალათ შეიქმნა და გა-
დაწყვიტა წინააღმდეგობოდა შავი რაზმის სოფელში ფარფაშს.
რასაკვირველია, წითელი რაზმი, შავ რაზმთან შედარებით
მცირერიცხოვანი, პირდაპირ და გადამწყვეტ ბრძოლაში ვერ
გაიწვევდა შავ რაზმს, ანტიომ მათ გამოაცხადეს პარტიზანუ-
ლი ბრძოლა. სოფლიდან სოფლათ ლალათ მიმდინარე შავ
რაზმს ისინი დაეცემოდნენ ხოლმე ქორის გუნდივით ათი თუ-
თხმეტი კაცი, ააფორიაქებდნენ, დაუწყვეტდნენ ცხენებს, ჩამო-
ყრიდნენ მხედრებს და გაქუსლაედნენ დანიშნული გზით. ხში-
რათ წითელი რაზმი ორ-სამ გუნდათ გაიყოფოდა და ერთდა-
იმავე გზაზე რამდენიმე ალაგას უცდიდა შავ რაზმს და, როცა
ერთ ადგილზე ბრძოლა გადახდილი შავი რაზმი მეორე ალა-
გას წააწყებოდა შევარდნებს, მათი მდგომარეობა კიდევ
უფრო საეალალო იყო მათთვის. ასეთ აფორიაქების დროს
წითელი გუნდი ხშირათ ცხენებსაც კი იგდებდა ხელში დაე-
ლათ, ხოლო უფრო ხშირათ თოფებს.

საქმე იქამდე მივიდა, რომ მთავრობას ეჭვი შეეპარა შავი
რაზმის ძლიერებაში და მათ დასახმარებლათ ყაზახთა ასეუ-
ლი გამოგზავნა. ჯოჯოხეთს ერთი მუგუზალი აკლდა და ისიც
მიუმატესო. რომ იტყვიან, ასე დაემართა ზემო ქართლს. ახ-
ლა ყაზახებმაც დაიწყეს თარეში და, რასაკვირველია, უფრო
უხეშათ და უფრო ველურათ: რომელ სოფელსაც ისინი ეს-
ტუმრებოდნენ, იქ აღამაჰმად ხანის ამბავი ზღაპრად ეჩვენე-
ბოდათ. და ზ. აბდუშელიშვილის «განმათავისუფლებელი»
რაზმის წყალობით ნამდვილი ჯოჯოხეთის ცეცხლი დაინთო
ქართლში.

შავი რაზმი საგონებელში ჩავარდა. აშკარა იყო ამ ბრძო-
ლაში ის თანდათანობით ნადგურდებოდა. წითელი რაზმი
ხელმიუწოდებელი მოწინააღმდეგე იყო. იმიტომ მან ტაქტიკა

შეცვალა: მთელი შემადგენლობით რაზმი ბანაკში ჩაკეტა და პატარა გუნდებით თითონაც პარტიზანულ ბრძოლაზე გადავიდა. კიდევ მეტი, მან შექმნა ტერორისტული ჯგუფი, გაიჩინა ჯაშუშები წითელ რაზმელების სავალი გზების გასაგებათ, სადაც მათ თავის ტერორისტებს უსაფრებდა ღამ-ღამობით და თუ ვინმე ხელთ ჩაუვარდებოდა, უმუხტლოთ კლავდა. ერთი ასეთი ლალატი მათ მოახერხეს თვით რაზმის სარდლის—ვანო ცაბაძის მოკვლა. უმუხტლოთ მოკლეს ვანო, რომლის კეთილშობილებას, როგორც მებრძოლისას, შემდეგში თითონაც აღიარებდენ. ვანო, რომელმაც არა ერთი და ორი თავადის ოჯახი გადაარჩინა აწიოკებას. არა ერთი და ორი თავადი გაუშვა უვნებლათ, როცა ისინი სრულიათ უმწეონი ჩაუვარდებოდენ ხელში წითელ რაზმს.

შავი რაზმის მუხთალმა ტაქტიკამ წითელი რაზმი აიძულა თითონაც მკაცრი საშვალეებები ეძებნა. მათაც შექმნეს ფრინავი რაზმი და შავი რაზმის წევრების მიმართ ტერორისტული აქტები დაიწყეს. ერთ ასეთ რაზმს თითონ ვ. დეისაძე ხელმძღვინელობდა. ბოლოს მთავრობის ჯაშუშებმა, რომლებიც შავი რაზმის ჯაშუშებთან პარარელურათ და მათთან შეთანხმებით მოქმედებდენ. წითელი რაზმის ფრინავ გუნდების საიდუმლო ბინებს მიაკვლიეს და ხელთ იგდენ ვ. დეისაძე თავის მარჯვენა ხელით—პაპა მოსიაშვილით^{*)}.

ამის შემდეგ რაზმს სათავეში ჩაუდგა გ. გომარელი (თუ-რმანიძე). მაგრამ დიდხანს აღარ უარსებია: რადგან მათ სალიკვიდაციოთ მოსული ყაზახები, თუმცა მათ ვერას აკლებდა, სოფლებს დიდ ზარალს აყენებდა, გადაწყვიტეს გასულიყვენ რაიონიდან. ერთი მათი ნაწილი თვით გიორგის მეთაურობით ჭიათურაში ჩამოვიდა, სადაც მალაროებში სამუშაოზე მოგაწყვეთ, ზოგი თბილისში შეეხიზნა და სხვა.

ასე დაათავა თავისი გმირული არსებობა ქართლის წითელმა რაზმმა. უთანასწორო ბრძოლაში ორი ვეშაპის წინა-

*) პ. მოსიაშვილი 1905 წლამდე ადრე მეტეხში მოხვედრილა სისხლის სამართლის საქმეზე. იქ გაცნობია ჩვენ მოძღვრებას. 1905 წ. ზამთარში მეტეხიდან გამოქცეული, გაზაფხულზე წითელ რაზმს შეუერთდა და მისი საუკეთესო წევრი იყო. ვანო და ის კატორღაში გაგზავნეს, საიდანაც ერთჯერ კიდევ გამოიქცა, მაგრამ ისევ დაიჭირეს და 8 წლის მიმატებით უკანვე გაგზავნეს. თებერვლის შემდეგ ის ჯანსაღი დაბრუნდა, ხოლო ვ. დეისაძე უკვალოთ დაიღუპა.

აღმდეგ ის ბრძოლაში დაიმტვრა, მაგრამ არ გაღუნულა. ფიზიკურათ დაინგრა, მაგრამ მორალურათ გაიმარჯვა. სამაგიეროთ შავი რაზმი დამარცხდა არა მარტო ფიზიკურათ, არამედ კიდევ მეტათ მორალურათ.

უნდა ვიფიქროთ, რომ 90-იან წლების რუსეთის სტუდენტთა შორის აღზრდილ და მის დემონსტრაციებს გავლილ ზ. აბდუშელიშვილს მართლაც და მხოლოდ ქართულ მემამულეთა ღაღების გამტკიცების სურვილი ვერ აღაფრთოვანებდა იმ ენერჯისა და ბეჯითობის გამოსამჟღავნებლათ, რაც მან გამოიჩინა ამ რაზმის გარშემო. რასაკვირველია, ის შორს იყო ჩვენში გამეფებული სოციალიზმიდან და დემოკრატიზმიდანაც, ის მონარხისტი იყო, მაგრამ ყველა მისი ნაცნობები ამბობდნენ, რომ ის იყო ამაყი ქართველი პატრიოტი, თუმცა ავანტიურისტი, მოქეიფე და კრივისტი. მე მჯერა რომ მას დიდი ფანტასტიური სურათები უტრიალებდა თავში ამ რაზმის დაარსების დროს, მაგრამ რაზმის შემადგენელ ელემენტებს კი თავში უტრიალებდა საფრთხეში ჩავარდნილი ღალა. ალბათ ამიტომ იყო, რომ ზურაბსა და მის ქმნილების შორის თავიდანვე შავი კატის ლანდი გამოჩნდა და რამდენათ უფრო ახლოს ხვდებოდა ეს რაზმი გლეხთა მოძრაობას, იმდენათ უფრო რეალურ სახეს იღებდა, ხოლო მკაცრ შეტაკებების პროცესში ლანდი უკვე ცოცხალ კატათ იქცა და ზუბიკაც გაიქცა. ამის შემდეგ, თუ ამავე დროს რაზმიდან წავიდა თავის ამალით გიორგი ამილახვარი და ყველა შორე-ახლოდან მოსული მისი წევრებიც.

ქერთისიტყვით შავი რაზმის უმრავლესობა დაიშალა. დანარჩენი ადგილობრივი, უმთავრესათ ს. ავლეველი მემამულენი თავის პირველ ყოფილ მდგომარეობაში, ასე ვთქვათ, ისევ გატეხილ ონჯაროს წინ დარჩნენ. ვინაიდან ამ დროს წითელი რაზმი უკვე დაშლილი იყო, მათ წასულთა დანაკლისი თითქოს არც იგრძნეს, უფრო გათამამდნენ და გავიდნენ სოფლათ ღაღების და სხვა გადასახადების საერთო ძალით ასაკრებათ. პური დიდი ხნის აკრეფილი იყო, სიმძიდი იკრიბებოდა, მაგრამ გლეხები ჯიუტათ ადგენ თავისას და ნებით არას იძლეოდნენ. ხოლო ძალას ყოველთვის ქრისტიანულათ არ ეგებებოდნენ. წართმეულის წასაღებადაც თავადებს მეურმეობა-დამტვირთველობა თვით უნდა ეკისრნათ, გლეხს ვერსად ხარებს ვერ შეამბევინებდნენ. მემამულეები მაინც თავისას არ იშლიდნენ და დათარეშობდნენ. მათი თავაშვებულება იქამდე მივიდა, რომ გადაწყვიტეს თავისი ცდები იმერეთშიაც გადაეტანათ. მთაზე,

საჩხერის რაიონის საზღვარზე, მათი საბალახოებით და ტყით სარგებლობდენ კორბოულელი გლეხები და აი ისინი აქაც ავიდენ. საძოვრებზე საქონელი დაიჭირეს, ტყეში გლეხებს იარაღები და ხარები წაართვეს და ასე აწიოკებდენ. გლეხებმა მიმართეს დასახმარებლათ საჩხერეს.

იმ დროს საჩხერეში ჩვენი პარტიული რაზმი უკვე მოწყობილი იყო და გლეხებსაც ამ რაზმისთვის მიემართათ. ბევრი რაზმელი იმ მომენტში ახლოს არ იყო, ხოლო დახმარება დაუყოვნებლივ იყო საჭირო, სანამ შავი რაზმი მოასწრებდა მთელი სოფლების საქონლის ქართლში გარეკას. ამიტომ ვინც სახელდახელოთ ხელში მოხვედრია, შეუკრებია რაიონის თავმჯდომარეს ლავრენტი გძელიშვილს, თვით ჩადგომია სათავეში და გაქცეულან კორბოულისაკენ. წასვლის დროს მას შეტმასნებიან რამდენიმე გამოუცდელი (და ცოტა საეჭვო) ელემენტები, რომელთათვისაც ლავრენტის თოფები მიუცია. ამ დროს საჩხერეში ასულა დაუვიწყარი ამბ. სოლომონ ლომთათიძე, რომელიც თან წაყოლია. სულ ოცამდე კაცი წასულან, შავი რაზმი კი ამ დროს 50 კაცამდე იყო და ყოველთვის ერთათ დადიოდა.

საჩხერის რაზმმა გულ-ამოგლეჯით გაირბინა სოფლები, ავიდა მთაზე და ერთ მოყუდროებულ დუბეში გადაადგა შავი რაზმის ბანაკს. მათ კორბოულელების უშობელი დაეკლათ და დიდი ცეცხლი გაეჩაღებიათ, სანადიმოთ ემზადებოდენ. ლავრენტი შეუმჩნევლად ჩაიპარა ფერდობზე, რომლის ქვემოთ ახოს გატეხის დროს გძელი ხეები იყო და იქით სხტე იყო. ლავრენტიმ ამ სხტეს აქეთ ხეების გასწვრივ გაამწყრივა თავის რაზმი და შესძახა შავებს: დააგდეთ ბანაკი და გატაცებული პირუტყვი და გაილაღეთ აქედან, ან არა და ჩვენ შორის მოციქული ტყვიებიანო. ამის შეძახება და შავები ადგილიდან მოსხლტენ და სროლით გაიშალენ. შეიქნა საშინელი ღრიალი ბერდანებისა. ლავრენტის ახალ შეძენილ რაზმელებს ამ სროლამ თავი დაურეტიანა, წამოვარდენ საფრებიდან და გამოიქცენ ამოღმა, ფერდობზე, რითაც საშუალება მისცეს შავებს ისინი ადვილათ დაეხვრიტათ (ორი მკვდარი, ერთი დაჭრილი). ამან საჩხერის რაზმი ვერ გატეხა. ესენი მხოლოდ უფრო განზე გაიშალენ აქეთ-იქით და განაგრძობდენ სროლას. ცენტრში ერთიმეორეს პირდაპირ მოხვდენ შავი რაზმის მაშინდელი ბელადი ვასკა ფალაჯანდიშვილი და ლავრენტი გძელიშვილი. ვასკა სახელგანთქმული მსროლელი იყო და ჩქარა ლავრენტის ორი ტყვია მოახვედრა. ერთმა

ტყვიამ მას მარცხენა გვერდზე გაუარა, გვერდის ნეკნებიდან ხორცი სავსებით გადააფხვია, მაგრამ ძვლები გადარჩა; მეორე ტყვია კი ზედ მარცხენა ძუძუზე მოხვდა, მაგრამ... აქ სინამდვილეში განმეორდა ის, რაც აკაკის პოეზიაში, «პატარა კახში» აქვს აწერილი ერეკლეს გულის ხატის შესახებ. ლაერენტის ერთი დიდი ჩუგუნის საათი ქონდა. ყველანი ამ საათს დავცინოდით. ვინ კორჩიოტას ვეცხდით, ვინ ვირის ფლ ოქვს და ვინ რას. ეს საათი მას გულის ჯიბეში ქონდა ყოველ ღვინს დიდი ყაითნით ყელზე გადაკიდებული. და აი, ვასკას ბერდანის ტყვია სწორათ ამ საათს მიხვედროდა. საათის მეხანიზმი ამოსრესილ-დაბეგვილი იყო, თვით ჩუგუნის წინა სახურავი დაწყლექილი, ხოლო ლაერენტი უვნებელი. მესამე ტყვიის მოხვედრება კი ვასკას აღარ დასცალდა: ლაერენტიმ მას ტყვია გაარტყა სწორეთ მარჯვენა ხელში. ტყვია გვერდით გაკვროდა ვასკას პატრონებს, რაც მას მარცხენა ხელის თითებში ქონდა აჩურჩხლული, ამავე ხელში ეჭირა სასროლათ მომზადებული თოფი, შემდეგ მოხვედროდა მარჯვენა ხელის კუნჩხს, ჩახმახზე რომ ედვა, ქვემოდან მაჯაში ამოსულ იყო და თან ამოეტანა მთავარი არტერია, რაც კინალამ საბედისწერო შეიქნა, რომ ისევ თვით ვასკას არ ემარჯვებია და მარცხენა ხელი არ მოეჭირებია მაჯაზე სისხლის შესაჩერებლათ. შემდეგში ვასკამ თვით ამიწერა ეს ამბავი. ჩემ ახლოს მყოფმა ამხანაგმა რომ დაინახა, როგორ ფანტანივით ადიოდა ზევით სისხლი, ვაიო დაიძახა და თვითაც წაიქცაო. რაღა გზა მქონდა, ისევ მე მოვიკრიბე ღონეო. ამასობაში სოლომონმაც დასპრა თავის მოპირდაპირე და გააქცია. მეორე მხარეზე დაუქრიათ კიდევ ორი. ამის შემდეგ სროლა შეწყდა. დაფანტული შავი რაზმი ქართლისკენ წავიდა, ხოლო წითელი შეგროვდა, დაქრილ-დახოცილები წამოიყვანა და წამოვიდა.

გლეხებმა გამორეკეს თავის საქონელი, წამოიღეს ხორცი. მაინც 10 სული საქონლის გარეკა მოეხერხებიათ. ამის შემდეგ შავი რაზმი არამც თუ იმერეთში, არამედ აღარც ქართლში ასეთ თარეშს ვეღარ ბედავდა. ქართლში ხელმეორეთ გაჩნდნ პატარა ფრინავი გუნდები და შავ რაზმს მოსვენებას არ აძლევდნ. ისინი ისევ სოფ. ავლეეში ჩაიკეტნ და იშვიათად ბედავდნ «ვილაზკებს». მთავრობას კი ამ დროს თავისი სადარდელიც ბევრი ქონდა, თვით იყო ჩაკეტილი დიდ ქალაქებში.

უკვე ნოემბერი იდგა. სრულიათ საიმპერიო ფოსტა-ტელეგრაფის გაფიცვა იყო და ქაერი ბრძოლის სულით იყდნ-

თებოდა. ჭიათურასა და საჩხერეშიც ბრძოლისთვის ვემზადებოდით, პოლიციის ხარჯზე რაზმებს ვამრავლებდით და ვწრთენიდით. ამ დროს ქართლიდან გადმოვიდა ორი ახალგაზდა დელეგატი თხოვნით—დავხმარებოდით შავი რაზმის იარაღის აყრაში და ასე ქართლის ამ ნაწილისათვის მშვიდი ძილის დაბრუნების საქმეში. ორგანიზაციამ ეს თხოვნა შეიწყნარა და გადაწყვიტა იქ საჩხერის რაზმის გაგზავნა. გამოითქვა აზრი რაზმს ერთ-ერთი ჭიათურელი ამხანაგი გაყოლოდა და წეს. ჩხიკვაძემ ჩემი კანდიდატურა წამოაყენა. მე უარი არ მითქვამს, მაგრამ გავაცხადე, მე უფლება მქონოდა ჯერ მოლაპარაკების გამართვის, მშვიდობიანი გზის ცდის, ტყვიები უკიდურეს შემთხვევაში-მეთქი. სწორეთ მაგისტრის ვაყენებდი შენ კანდიდატურას, ჩემო სოსმანდილოო, გაიღიმა ნესტორამ.

საჩხერის რაზმი მაშინ 50 კაცისგან შედგებოდა. აქედან ქართლში წავედით 40 კაცი. გადავიარეთ წერეთსევი და ჩავედით სოფ. ატოცში, სადაც უკვე მზათ ქონდათ ჩვენთვის ბინა და სურსათი. დაუყონებლივ შეუდექით მოქმედებას. პირველათ ყოვლისა მოვისმინეთ მოხსენებები ადგილობრივ ანხანაგებებისაგან, ხოლო მეორე დღეს რამდენიმე უიარაღო რაზმელები დაიფანტენ სოფლებში მდგომარეობის სავსებით შესწავლის მიზნით. თითონ ატოცში მეც ხალხში ავერიე და გლესებთან და თვით ვაჭრებთანაც კერძო საუბარში ვეცნობოდი ხალხისა და შავი რაზმის ურთიერთობას. ხალხი, ატოცელი ვაჭრებიც კი აღტაცებით შეხვდენ ჩვენ ჩასვლას. იქნებ მოელოს ბოლო ამ ჯოჯოხეთურ ცხოვრებას... ასევე მოეწონათ ჩემი აზრი მორიგებით საქმის გათავების შესახებ. ის იყო ორი მოხუცებული ავარჩიეთ კიდევ მოციქულებათ, რომ მოხდა ამბავი, რამაც საქმე გაართულა.

სოფ. ავლევეში თურმე ცხოვრობდა ამირეჯიბის ქალზე ჩასიძებული თავადი, რომლის გვარი არ მახსოვს. ის უკვე გადაცვლილი იყო. დედას დარჩენოდა ერთად ერთი ვაჟი, 25 წლის ყმაწვილი. ამ ახალგაზდას იმ დღეს, წინააღმდეგ ყველას აზრისა, კამეჩები შეება და ხაშურში ღვინო წაეღო გასაყიდათ. ღვინო გაეყიდა, საყიდლები ეყიდნა და სახლისაკენ წამოსულიყო უკვე დაღამებისას. ამათ უცდიდა მას მოხუცი დედა. არსად სჩანდა. დედა არ იძინებდა, წამდაუწუმ გარეთ გამოდოდა და ყურს უგდებდა ბნელაში ფეხის ხმა თუ ისმისო. ერთი ასეთი გამოსვლის დროს მას შეუნიშნავს ჭიშკარზე მიმდგარი კამეჩები, და როცა გასულა, უნახავს მისი

შვილიკოს გვამი, ტყვიებისგან დაცხრილული, ურემზე დაკრული. ცხადია, რა განწყობილება შეიქნა ავლევში. ამის გამო არავინ არ დათანხმდა, არც ვაჭრებიდან, მოციქულობას. მაშინ მე გადავწყვიტე თითონ წავსულიყავ. რაზმი გადაჭრით წინააღმდეგი იყო, მაგრამ მე არ დავიშალე და ორი რაზმელის—გრ. წერეთლისა და სანდრო მეტონიძის თანხლებით წავედით ავლევში.

სოფლის ბოლოზე ერთ ქართლელ სომეხს დუქანი ქონდა. მას ვსთხოვეთ ეცნობებია თავადებისთვის, რომ ჩვენ გვსურს მათთან მოლაპარაკება და გადავეცით ჩვენი გვარები. ათიოდე წუთის შემდეგ მედუქნესთან ერთად ჩვენთან მოვიდა ოთხი თავიდან ფეხებამდე იარაღში ჩამსხდარი ახალგაზდა ვაჟკაცი (ჩვენ უთოფოთ ვიყავით რევოლვერების ამარა). სალაში მოგვცეს და გვითხრეს უფროსები გთხოვენ, თუ სამოყვროთ მობრძანებულხართ, შინ მობრძანდით და აქ მოვილაპარაკოთო. ჩვენ გაეყვივით, მიგვიყვანეს ერთ-ერთი თავადის—ამირეჯიბის სახლში. აქვე მოეყარათ თავი ოცამდე თავადს. ჩვენი პირველი სიტყვა იყო მწუხარების აღიარება მომხდარ უბედურების შესახებ და თხოვნა, რომ სამძიმარი გადაეცათ გაუბედურებული დედისათვის. ამ მოვლენაზევე გაგრძელდა საუბარი და მეც ამით ვისარგებლე პირდაპირ მიზანზე გადავსულიყავ. ეს მოვლენა კიდევ უფრო ამტკიცებს იმ აზრს, რომ თქვენი რაიონის მემამულეთა და გლეხთა შორისაც უნდა მოხდეს შეთანხმება, უნდა მოელოს ბოლო საომარ განწყობილებას-მეთქი. მაგალითისათვის უთითებდი საჩხერის რაიონზე. აღმოჩნდა, რომ ავლევშიაც მომწიფებული იყო ეს აზრი, მაგრამ იმედი არ ქონდათ. ერთობ შორს წავიდა ჩვენ შორის მტრული განწყობილებაო. მე ვამტკიცებდი, რომ ამის გადალახვა შეიძლება, საჭიროა მხოლოდ გულახდილათ შეხვდეთ ერთმანეთს ორივე წოდება-მეთქი.

ბევრი საუბრის შემდეგ გადაწყდა ასეთი შევხვედრა მომხდარიყო. ამ მიზნით დავიბარეთ გიორგი გომარელი და სხვები და მეორე დღესვე უკვე მოხდა პრინციპიალური თანხმობა. ორივე მხრით გადაწყდა შეგვეკრიბა კანონიერი წარმომადგენლობა ყველა სოფლიდან, რომელიც დაამტკიცებდა მემამულეთა და გლეხთა შორის ხელშეკრულებას. ამის გამო საჩხერის რაზმის ყველა წევრები სათითაოდ თითო ადგილობრივ ახალგაზდასთან ერთად დაიფანტენ სოფლათ, რომ გლეხთა კრებებისათვის განემარტათ ხელშეკრულების პროექტი და აერჩევენებით რწმუნებული. მე კი ს. მეტონიძის თანხლებით

წავედი გორში იქაურ პარტიულ კომიტეტთან მოსალაპარაკებლათ. გორში შემთხვევით იმ დღეს კრება ყოფილიყო კომიტეტის და რიგს გარეშე მოისმინა ჩემი მოხსენება. კრების უმრავლესობა უნდობლათ შეხვდა შავრაზმელებთან მშვიდობიანათ საქმის გათავების შესაძლებლობას. მათაც ეს კითხვა დღის წესრიგში ქონდათ და გიორგი მაჩაბელი ცხინვალში წასულიყო რაზმის შესავსებათ ავლევის განიარაღების მიზნით. მაგრამ ს. კეცხოველის სიტყვამ, რომელიც სავსებით ჩემ აზრს დაადგა, გაცლენა მოახდინა და დაადგინეს თანხმობა, მხოლოდ ჩვენ არ ჩამოვერევიო, თქვენ გაათავეთო.

დავბრუნდით ატოცში. სოფლის კრებები უკვე მოთავებულყო და რწმუნებულებიც აერჩიათ. ამიტომ დაენიშნეთ კრების დღე და რაზმი კი საჩხერეში გაუშვი, რადგან უკვე თოვა დაიწყო და მოსალოდნელი იყო მთაზე გზის შეკვრა. ჩემთან დარჩა ს. მეტონიძე და გრ. წერეთელი. ჩვენ მოწინავე გლეხებთან ერთად ავლევში წავედით, რომ კრების დღემდე საბოლოოვით შეგვემუშავებია ხელშეკრულება. შეთანხმებას საფუძვლათ დაედო განაფხულზე გლეხთა მიერ წარდგენილი აგრარიული მოთხოვნილებები. პირობის ერთი მუხლი ითვალისწინებდა უკან დაბრუნებას თავადების მიერ, ვინც ამათუ იმ გლეხისგან მეტი ჰირნახული წაიღო, ხოლო იმ გლეხების მიერ, ვისაც ჯერ არათფერი არ მიეცა, პირობის თანახმათ ანახლავრებას. კრება შედგა კ. ამირეჯიბის მამულში, მის ევროპიულათ მოწყობილ უზარმაზარ თავლაში. მოხსენებისა და ბეერი აზრთა გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ კრებამ მიიღო ხელშეკრულება და ხელი მოაწერეს ორივე მხრიდან.

ხელშეკრულების თანახმათ გლეხთა ახალგაზდობას ეკრძალებოდა იარაღით სიარული (ვინც წითელ რაზმში იყო, იარაღი რაზმის საწყობში უნდა მიეტანა), ხოლო თავადანახაურობას იარაღი უნდა ჩაებარებია გორისა და ცხინვალის რაზმის უფროსის გიორგი მაჩაბელისთვის. ხელშეკრულება სამ ეგზემპლიარათ დაიწერა, რომელთაგან ერთი გ. გომარელმა ჩაიბარა გორის კომიტეტისათვის. ამის შემდეგ მე პირადი სიტყვით მივმართე ორივე მხარეს, ვუსურვე, რომ ამიერიდან წოდებათა ეკონომიური ბრძოლა კულტურულ კალაპოტში დარჩენილიყო და მშვიდობიანი დამოკიდებულება არ დარღვეულიყო, რომ ორივე მხარეს მტკიცეთ შეეგნო მთავარ მტერთან—რუსეთის თვითმპყრობელობასთან ბრძოლის უპირატესობა და თავის მთავარი ენერგია აქეთ მიემართა. ახალგაზდა თავადებმა იქვე გააცხადეს სურვილი

წითელ რაზმში ჩაწერისა და საომრათ წასვლისა, რაზედაც მადლობით ვუპასუხე და ვურჩიე, რომ ამაზე გ. მაჩაბელს მოლაპარაკებოდენ, როცა ის ამ ცოტა ხანში აქ ჩამოვა-მეთქი.

ორივე მხარე კმაყოფილი დაიშალა. ყველაზე უფრო გახარებული იყვენ მემამულეთა ქალები, რომლებსაც არაერთი უბედური დღე-ღამე გაუტარებიათ ამ ზაფხულს.

ასე გათავდა ატოცის რაიონის გლეხთა და მემამულეთა ომი და მათი წითელი და შავი რაზმის არსებობა. მოლაპარაკების პროცესში ახლოს გავეცანი მემამულეთა ახალგაზდობას და გაკვირვებული დავრჩი: ნუ თუ ამ ოქროს ახალგაზდობას შეეძლო იმ შავი საქმეების კეთება, რაც მათმა რაზმმა ჩაიდინა-მეთქი!? განსაკუთრებით გამაკვირვა მათმა თავის მომყრელმა ვასკა ფალავანდიშვილმა. ის ნამდვილი ქართველი ძმა-ბიჭი, მოსწრებული და მახვილი სიტყვა-პასუხით და მეგობრობისათვის თავდადებული ვაჟკაცი იყო. ძალიან სწყინდა; რომ ჩვენ რაზმში ლავ. გძელიშვილი არ იყო. ას მანეთს დავხარჯავ, როცა იმას გამაცნობ. უნდა დაუძმობილდე, ასეთი მოწინააღმდეგე ჯერ არ შემხვედრიაო. შემდეგში, რე-აქციის დასწყისში, ის თბილისში მხვდებოდა. გამიყრიდა მკლავს მკლავში და მიმართედა პროსპექტზე. კაცო, მომცილდი, მეც შავრაზმელი ვეგონები ვისმეს-თქო, ვეტყოდი. სწორეთ ამიტომო, მეტყოდა ის, ყველა «ოხრანიკებს» შენ შავრაზმელი ვეგონები და ხმას არ გაგცემენ უბატონოთ, ხოლო ყველა ტერორისტებს მეც სოც.-დემოკრატი ვეგონები და აღარ შესერიანო. იქ კიდევ ჩამცივებოდა ლ. გძელიშვილი გამაცანიო. ვაი რომ აღარ დაცალდათ. ლავრენტი მაშინ ქუთაისის საგუბერნიო ციხეში იჯდა, საიდანაც 1907 წ. ხერელიდან გაიპარა და ბაქოში მოკვდა ბრონხიტით, ხოლო ვასკა კიდევ უფრო ადრე ვილაც თავადთან ჩხუბის დროს (ქეიფში) თოფით მოკლა იმ თავადის მცველ ლეკს თუ ჩეჩენს.

საქარია გურული.

1934 წელი.

ტ ა მ ბ ო ვ ი.

ჩ ე მ ი მ ო ზ ო ნ ე ბ ა.

დავიბადე სოფ. სკინდორში (ჭიათურის რაიონი) 1878 წ. ჩემი მშობლები თითონ უსწავლელნი წინააღმდეგი არ იყვნენ ჩემი სურვილის ასრულების სწავლის შესახებ. მაგრამ სიღარიბის გამო სკოლაში მიბარებას ვერ ბედავდენ. სოფ. პერევისაში ფართლის მოვაჭრე გ. გაჩეჩილაძეს მიმცეს ნ წლით იმ პირობით, რომ ვაჭრობასთან ერთად წერა-კითხვაც ესწავლებია. ჩქარა გამოირკვა, რომ ეს ვაჭარი მე წერა-კითხვას ვერ მასწავლიდა, რადგან თვითონაც ძალიან ცოტა იცოდა. თავის ნაწერს თვითონვე ველარ არჩევდა, ამიტომ მე ჩემი სურვილით დავტოვე ვაჭარი და პერევისის ერთ კლასიან სამინისტრო სკოლაში შევედი. ორ ზამთარს ვსწავლობდი იქ. მეტი ველარ შესძლეს მშობლებმა. ამის შემდეგ ისევ იმ ვაჭართან დავბრუნდი, რომელმაც ახლა ორი წლით მიმიღო. უკვე «ნასწავლი კაცი ვიყავი». მასთან სულ 12 წელი დავყავი, ორი წელი შევირდათ და ათი წელი ნოქრათ. იქიდან გამოსულმა 1900 წელს მეტი საშოვრობის მიზნით (მაშინდელი ნოქარის ჯამაგირი იმდენათ მცირე იყო, რამდენათ დიდი იყო მუშაობა) შავი ქვის «მოიჯარადრობა» დავიწყე. ვიშოვნე იჯარით ერთი ძველი მაღარო, ვიყიდე რამდენიმე თუმენის იარაღები და ნაცნობ მუშების შემწეობით შეუდექი საქმეს. გამომუშავებულ ქვას, როგორც ყველა ჩემფერები, ფუთობით ვაბარებდი ჭიათურაში დიდ მრეწველთ.

პარტიულ მოძღვრებას და მუშათა მოძრაობის მიზნებს გავეცანი ამავე 1900 წლიდგან გიორგი წერეთლის საშვალეობით. გიორგი ჩვენში ერთი იმ ახალგაზდათაგანი იყო, რომელთაც გვინტერესებდა ჟურნალ-გაზეთების და წიგნების კითხვა, ყველანი გატაცებული ვიყავით ეროვნულ ლიტერატურით და შეხვედრის დროს ერთმანეთს უზიარებდით შთაბეჭდილებას. და აი გამოირკვა, რომ გიორგის სხვა ხალხთან და სხვა ლიტერატურასთანაც ქონდა კავშირი. ერთხელ ის ნაფარხევის მაღაროებში მოვიდა ჩემთან და ლასო ხარაიძესთან და ლაპარაკში მოაყოლა ეს ამბები. ჩვენ დავინტერესით და ბევრი ვილაპარაკეთ მუშის და გლეხის მდგომარეობაზე. ფეოდალურ, ბურჟუაზიულ და კაპიტალისტურ წეს-წყობი-

ლებზე. შემდეგ რევოლუციებზე, საიდანაც თვით სოციალიზმის კარებიც შევალთ. ლაპარაკის გათავების შემდეგ ამოიღო ჯიბიდან ფურცლები და გადმოგვცა. როგორც ჩვენთვის წასაკითხავათ, ისე მუშებში წასაკითხ-გასავრცელებლათ. ამის შემდეგ მქონდა მუდმივი კავშირი გიორგი წერეთელთან.

1903 წელს ფორმალურათაღ შევედი პარტიაში. მაშინვე ამირჩიეს იაჩიკის მოლარეთ, ხან კომიტეტშიაც შევდიოდით

1905 წელს მე თუმცა ქალაქის ორგანიზაციაში შევდიოდი, მაგრამ პარტიულ მუშაობას უმთავრესათ სოფლათ ვეწოდო (ნესტორ ჩხიკვაძის ხელმძღვანელობით), რაიც უმთავრესათ გამოიხატებოდა სახელდახელო მიტინგების და კრებების მოწყობაში, პროპაგანდისტების წაყვან-წამოყვანაში და აგრეთვე სოფლათ პატარა წრეების დაარსებაში. ჩემი სოფლათ მუშაობის ამბავი დაგვიანებით, რეაქციის დადგომის შემდეგ გაიგო ხელისუფლებამ და დამიწყო დევნა, რის გამოც ერთხანს ვიმალებოდი, მხოლოდ მალე გავლეგალურდი ბოქაულის თანამემწე ილია წერეთლის შემწეობით. ეს ილია წერეთელი პროგრესიულ ოჯახიდან თვითონ ჩვენი კაცი იყო და 1905 წელს ორგანიზაციის დირექტივებით მუშაობდა. სხვათა შორის, თავმჯდომარეობდა რაიონულ დემოკრატიულ ორგანიზაციის აღმასრულებელ კომიტეტს, რომელიც არჩევდა სხვადასხვა საქმეებს, ასამართლებდა ქურდ-ბაცაც ყაჩაღებს.

ხემოდ დასახელებულ მუშაობის გარდა მე კიდევ ერთი დავალებაც მქონდა ორგანიზაციიდან—არალეგალურ და დევნილ ამხანაგთა ბინებით უზრუნველყოფა, რისთვისაც აღრიცხვანზე მქონდა მთელი რიგი ბინების, მაგალითათ, ალ. ხაბულიანის, გედევან და ვასილ ფხალაძეების, ბესარიონ კაპანაძის და სხვების, ხოლო უმთავრესი, ასე ვსთქვათ, ფარული შტაბ-კვარტირა მაინც ჩემი სახლი იყო, რაშიდაც ხელს მიწყობდა ის, რომ ჩემს გვერდზე ამავე სახლში ცხოვრობდა დიდი ხნის დამსახურებული აქციზის მოხელე დიმიტრი წერეთელი. ამ სახლში ცხოვრება სახლს საიმედო ბინათ ხდიდა მთავრობის თვალში. ნამდვილათ კი ჩვენთვის საიმედო იყო. გარდა იმისა, რომ ჩემთან თითქმის მუდმივათ ცხოვრობდა ზ. გურული, აგრეთვე არალეგალურათ მომუშავე შემდეგი ამხანაგებიც უმთავრესათ ჩემსას აფარებდნენ თავს: ნიკოდიმ ბრეგვაძე, გ. წერეთელი, შ. აბდუშელიშვილი, პ. ჯაჯანიძე, აკაკი და სარიდიონ ტყემალაძეები, იულო ბერძენიშვილი,

ვალიკო ბაქრაძე (ყელეზა), ვალიკო მერკვილაძე, აკ. დალაქი-
შვილი და სხვები.

ერთ თვეს ჩემსას აფარებდა თავს აფრასიონ მერკვილაძე, რამდენიმე თავის რაზმელთ 1906 წლის შემოდგომაზე. ამავე დროს ჩემთან იზალეზოდენ ხოლმე თბილისიდან ჭიათურაში გადმოსხვეწილი ტერორისტები: პლატონ გიორგაძე (პუშკინი), გ. ლომთათიძე, ვ. ოშიაძე და ბურჭულაძე.

რეაქციის დროს ჩვენ რაიონში ბნელმა ძალებმა წამოყვეს თავი, რომლების დასაშინებლათაც შავი სია გამოუშვეს, სადაც რამდენიმე ათეული კაცი იყო ჩამოთვლილი, მათში სასიკვდილო იყო მხოლოდ ზაქარია ბარათაშვილი. ამ აქტის შესრულება გიორგაძემ მიიღო თავის თავზე. შავ სიაში შეცდომით იყო შეტანილი ერთი მდიდარი, მაგრამ პატიოსანი გლეხი ნიკო ხვედელიძე, რომელზედაც კითხვა იდგა სიიდან ამოშლის შესახებ. გიორგაძის მხლებელმა შეცდომით ბარათაშვილის მაგივრათ ხვედელიძე აჩვენა და ასე ის შეიქნა გაუგებრობის მსხვერპლი. ამ ტერორისტთა მეორე აქტი: შორაპნისაკენ მიმავალ მატარებელში სალიეთ-რკვიას შუა, გიორგაძემ და ლომთათიძემ მოკლეს უსაშინელები ხულიგანი რუსი ებრაელი, შორაპნის სადგურში შავი ქვის ვაგონების გადამტვირთავი პოდრიანიკი, რომელიც ამავე დროს საიდუმლო აგენტიც იყო და არა ერთი მუშა სოც.-დემოკრატი გაუგზავნია ციხეში.

ტერორისტთა მეორე ჯგუფმა ბურჭულაძის მეთაურობით დასჭრა ქუთაისელი ბოქაული ლორთქიფანიძე და მოკლა მისი მარჯვენა ხელი სტრაჟნიკი ჯაფარიძე ზ. გურულის დაპატიმრებისათვის. საქმე ასე იყო: 1907 წელს ქუთაისში მრეწველთა ყრილობაზე ორგანიზაციამ გაგზავნა მუშათა დელეგაცია თავის მოთხოვნების დასაცავათ. დელეგაციას თან გაყვა ზ. გურული, რომ გარედგან გაეწია ხელმძღვანელობა. ეს გაიგო ჭიათურის ბოქაულმა კედამ და წავიდა მის დასაჭერათ, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწია, რადგან კედიას «სტრაჟნიკმა» ასლან გოცირიძემ თვითონ გააფრთხილა ზაქარია. კედიას წასვლა და მიზანი შეიტყო კომიტეტმა და დაავალა ბურჭულაძეს წასულიყო ქუთაისში და მოეკლა კედია, მაგრამ კედია გადარჩა იმის გამო, რომ ეტლში მასთან იჯდა უცნობი მანდილოსანი და ბურჭულაძემ ბომბი ვეღარ ისროლა. რამდენიმე დღის შემდეგ ზ. გურული მაინც დაატუსაღა ბოქაულმა ლორთქიფანიძემ და ჯაფარიძემ და აი ბურჭულაძეც მათ დაესხა თავს.

ჩემი ბინით კომიტეტი სარგებლობდა კრებებისთვისაც რეაქციის ხანაში. პატარა კონსპირატიულ კრებებს გარდა აქ ხანდახან იმართებოდა დიდი კრებებიც. სხვათა შორის ერთ ასეთ კრებაზე ასეთი ინციდენტი მოხდა: მოხსენებას აკეთებდა თბილისიდან ჩამოსული მიშა არსენიძე, მეზობლათ ერთი საეჭვო ცოლქმარი ცხოვრობდა. მათ სადარაჯოთ ჩემი ოჯახობა გავგზავნეთ, რომ მათთან ემუსაიფნა და ისინი არსად გაპარულიყვენ კრების დასასმენათ. მახლობელ გზებზე კი ჩვენი პატრულები გვეყენა, რომლებსაც, თუ საფრთხე რაიმე იქნებოდა, სტვენის ნიშნით უნდა ეცნობებინათ. კრების დროს სტვენა მოისმა, ყველამ ყურები აქკვიტეს, თვლები დაჭყიტეს, მე დავამშვიდე და ამბის გასაგებათ ახლო მდგომ პატრულ კოსტა ბრეგვაძესთან მივირბინე. გამოირკვა, რომ მეისრე შემანქანეს ანიშნებდა. მაგრამ სახლში შესვლის დროს ოთახი ცარიელი დამხვდა. მეორე ღამეს კი კრება სხვაგან მოვაწყვეთ და მშვიდობიანათ ჩატარდა.

1907 წელს მე ერთგვარი მონაწილეობა მივიღე ზ. გურჯილის მიერ მოწყობილ ქუთაისის ციხის ხერელის საქმეში. მან მე ნინა საჯაია გამომიგზავნა, რომ მასთან ჩავსულიყავი ქუთაისში. იქ ჩასვლისას ზაქარიამ მე ყოველივე გამაცნო და დამაწავლა ნაცნობ-თანამგრობობ მრეწველთა შორის ამ საქმის საჭიროებისათვის მომეგროვებინა ფული. პირველათ მოვაგროვე და ჩაუტანე 500 მანეთი. ამავე დროს წავიყვანე ორი მუშა ხერულზე სამუშაოთ, ერთი მოწაფე სარდიონ ტყემალაძე და მეორე შავი ქვის მალაროს მუშა მიხაკო ჯორბენაძე. შემდეგ ზაქარიამ გამომიგზავნა ცაყა დარახველიძე. რომ კიდევ შემეგროვებინა ფული; შეუგროვე და გადაუგზავნე 200 მან. ხერელის დამხადების შემდეგ პატიმრების გამოსვლის წინდამით ზაქარია წავიყვანე თბილისში.

ჩემი ლეგალური და არა საეჭვო გარეგნობით (ჩოხა-ახალახი, ნაბადი და მრეწველის მოწმობა) ორგანიზაცია სარგებლობდა ხოლმე არალეგალურ ლიტერატურის გადატან-გადმოტანის საქმეში რეაქციის ხანაში. მახსენდება ერთი ასეთი შემთხვევა: 1910 წელს პირველ მაისობისათვის ფურცლები თბილისიდან ქუთაისისთვისაც მოგვივიდა. ფურცლების გადატანა მე მომანვეს. ქუთაისში ღამის 12 საათზე ჩავედი. უნდა მიმეტანა ადვოკატის ქუჩაზე ამბ. მელიტონ ბერი-შვილთან. მეეტლემ ერთი საათის განმავლობაში ამაოთ მატარა აქეთ-იქით, ქუჩა ვერ მონახა. ამდენი სიარულის შემდეგ პოლიციის ქუჩაზე პოლიც-მეისტერ კარაპეტას და მის რაზმს

გადავეყარე (ისინი მთელი ღამე ქუჩაში დადიოდნენ, რომ სამაისო ფურცლები არავის გაეგრ(ე)ლებინა). როცა გაჩერება მიბრძანეს, ეტლიდგან ვადავხტი და ჩემი დაქარგული ქუჩა ვკითხე. ამხედ-დამხედეს, ზერელეთ გამჩხრიკეს კიდევ, აგრეთვე ზერელეთ დაათვალიერეს ეტლიც და, როცა მეტი ექვი ვერაფერში აიღეს, სიმთვრალე დამაბრალეს. უდროვო დროს ეტლით სეირნობისათვის სამმართველოში გამაგზავნეს. ფურცლები კი ამ დროს ეტლის გადმოსახურავში მქონდა გადადებული, რომელიც ფეხსაცმელების კოლოფით სამი წუთის წინეთ ნაბდის შიგნით ქამარზე მქონდა ჩამოკიდებული. მეეტლეს ფულის მიუღებლობის გამო არ მცილდებოდა, სამმართველოდგან მეეტლის გასასტუმრებლათ გამოვედი, ქუდი და ნაბადი შიგნით დაეტოვე იმ მიზნით, რომ იქნებ გარეთ აღარავინ გამომყოლოდა და მეეტლისათვის მეთქვა, კოლოფი სასტუმროში მიეტანა, მაგრამ ჩემს საწინდარს არ ენდვენ და სტრაჟნიკები გარეთ გამომყვენ. მეეტლესთან განძრახ სმამალაღი ლაპარაკი ავსტეხე, თუ რატომ ვერ მიაგნო ქუჩა. ამ ყვირილზე ახლოს მყოფი კარაპეტა მობრუნდა და მკითხა ყვირილის მიზეზი, მიზეზათ ბრალდების გამო (სიმთვრალე) ნერვიულობა მოვიმიწეხე, რის შემდეგაც ტკბილათ მკითხა ვინაობა. მეც ორი დღის წინ ქუთაისიდან მიღებული დეპეშა ვაჩვენე (იმდროს მრეწველთა სიეზდი იყო და არჩევნებში მონაწილეობის მისაღებათ მიბარებდნენ) და უთხარი, რომ ეკითხა გ. ზდანოვიჩისათვის და კ. აბაშიძისათვის, თუ ვინ ვიყავი. ამის შემდეგ მოატანიდა მხლებელს ჩემი ქუდი და ნაბადი, გამაყოლა კიდევ ქუჩის სასწავლებლათ და ამნაირად გადავრჩი. იმ ღამეს მელიტონის ბინაზე მისვლა აღარ შეიძლებოდა (მით უმეტეს პოლიციის ქუჩასთან ახლოს აღმოჩნდა ეს ქუჩა) და ფურცლებიც ჩემი ქვისლის—ე. ნოზაძის ბინაზე წავიღე. დილას კი გათენებისას მიუკაკუნე მელიტონის ბინის კარებს. ფურცლები იმავე საათში სრულიათ შეუჩხნევლათ გავრცელდა ქალაქში, როცა ღამე ყიალით მიქანცულ კარაპეტას და პოლიციელებს უკვე ეძინათ. ადვილი წარმოსადგენია, როგორი იყო მათი განცვიფრება-აღშფოთება და მელიტონის და ჩემი სიცილ-სიხარული ბულვარში.

მე მავალეებდა აგრეთვე ორგანიზაცია დატყვევებულ ამხანაგების საქმის მოწყობას (ნაცნობი მოხელეების საშუალებით მათი საქმის გაგებას, მათთან კავშირის და საქირობისდა მიხედვით მოწმეების მოვნას და სხვა), ერთი ასეთი მაცადინეობის შედეგი იყო სხვათა შორის ზ. გურულის განთავი-

სუფლება 1910 წელს, როცა ის ბაქოში დაატყვევეს, ჩამოიყვანეს ქუთაისის ციხეში და წაუყენეს ბრალდებით მთელი რიგი საქმეებისა: ჭიათურის წითელი რაზმის მოწყობა, პოლიციის განიარაღება, ტენგინის პოლკის ორი როტის განიარაღება და სხვა. იმის გამო, რომ მასთან საჩქაროთ გავაბი კავშირი და შესაძლებელი შეიქნა მისი და მოწმეების ჩვენების შეთანხმება, პროკურორი იძულებული შეიქნა საქმე მოესპო. ამ საქმეში გვეხმარებოდა ზაქარიასთან წერილობით თუ სიტყვიერათ ცნობების მიტან-მოტანაში ციხის მღვდელი ლავრენტი დევიძე. მოწმეებათ იყვნენ: საჩხერის მოძრიგებელ-შუამავალი თ. ანაპოტისტე მაჩაბელი, მაზრის დეპუტატი იასონ ქადაგიძე და ჩვენი ამხანაგები—ნატაშა სიხარულიძე, ს. ფაღავა, ალ. ხაბულიანი და სხვები. უმთავრესათ აღსანიშნავია მოქმედება თვით გამომძიებელ როტმისტრ რუდენკოსი, რომელიც ძალიან პროგრესიული კაცი გამოდგა, რის გამო მასთან ადვილათ შეეძლებოდა მოლაპარაკების გამართვა ჯაფარიძის ქალის საშუალებით.

აგრეთვე უნდა აღვნიშნო თარჯიმან კირიევის (ტომით ბათომელი ბერძენი) თანამგზობი მოქმედება: ზოგიერთ მოწმეების უხებლიეთ წამოცდენილ საქმისათვის საზარალო ჩვენებებს თვითონ ასწორებდა. გამოძიების დროს ჭიათურაში ბოქაულის თანაშემწე ვალოდია კუნხალიევილიმა კითხა რუდენკოს, თუ რა მოელოდა გურულს. რუდენკომ უპასუხა, ორ კვირაში აქ იხილავთო. რუდენკომ არამც თუ მარტო ზაქარია ვანთავისუფლა, არამედ ამავე ბრალდებებით არალეგალურ მდგომარეობაში მყოფი ტერ. წერეთელის და ნესტორ ჩხიკვაძის საქმეებიც მოსპო და ისინიც გაალეგალურა.

ბოლოს უნდა აღვნიშნოს ჩემი მონაწილეობა სახელმწიფო დუმის არჩევნებში. პირველ, მეორე და მესამე დუმის არჩევნების დროს მე ამრჩევლათ არ ვყოფილვარ, რადგან მამა ცოცხალი მყავდა და ამის უფლება არ მქონდა, მხოლოდ საზოგადოებიდგან სამაზრო რწმუნებულათ კი ვიყავი და ამასთანავე ყველა არჩევნებში ვასრულებდი პარტიის დავალებას: სოფლებში არჩევნების ორგანიზაციის მოწყობა ჩვენი რწმუნებულ ამრჩევლების გასაყვანათ. მეოთხე დუმის არჩევნებში კი პირადათაც ვიყავი ამრჩევლათ. ეს არჩევნები განსაკუთრებით სამახსოვრო დარჩა იმ მხრივ, რომ ერთის მხრივ მთავრობამ არჩევულებრივ და უხეშ ზომებს მიმართა ჩვენი პარტიის დასამარცხებლათ და მეორეს მხრივ ჩვენს წინააღმდეგ შეერთდენ ყველა პარტიები თავიანთი წრიდგან დეპუტატის

გასაყვანათ. სხვანაირათ არც შეიძლებოდა. მთავრობაც და პარტიებიც მიხვდნენ, რომ სოციალ-დემოკრატიული პარტიის დამარცხება შეუძლებელი იყო. მით უმეტეს, რომ დეპუტატ გეგეჭკორსაც ამ დროს უკვე დიდი სახელი ქონდა. ამის დასამტკიცებლათ საკმარისია მოვიყვანოთ შემდეგი მაგალითი: ერთ თავადის ოჯახში შეკრებილთ ლაპარაკი ქონდათ არჩევნებზე. ამ შეკრებულებაში იყო გენერალ ჩოლოყაშვილის ქვრივი ნინო. ასლოხან დაბრუნებული პეტროგრადიდან, რომელმაც მოსაუბრეთ ასე მიმართა: როცა მე მესამე სათათბირო დუმის დეპუტატათ გეგეჭკორის არჩევა გავიგე, რამდენიმე კვირის განმავლობაში თვალზე ცრემლი არ შენწრობია, ვფიქრობდი, ნუ თუ ისე დაკნინდა ქართველი ვერი, რომ მეტი კაცი არა ყავს და ვილაც საზოგადოებისათვის უცნობი ახალგაზნა სტუდენტი მეგრული აირჩიეს მეთქი. მაგრამ როდესაც პეტროგრადში პირველათ სახ. სათათბიროში მე მისი ლაპარაკი მოვისმინე, და ისიც ვცანი, თუ რა გავლენა მოუპოვებია მას პეტროგრადის არისტოკრატიულ წრეებში. მაშინ ვსთქვი, რა უჭირს იმ ვერს, რომელსაც საზოგადოებისათვის ჯერ სრულიათ უცნობი ასეთი ახალი ძალები გამოყავს საზოგადო ასპარეზზე მეთქი. კიტა ჩვენია, ამიტომ დაგეთანხმებით მხოლოდ კიტას გაყვანაში, მაგრამ მე შწამს, რომ კიტას ვერ გავიყვანთ და ჩემი თხოვნა იქნება, ნუ მივცემთ ჩვენს თავს იმის ნებას, რომ პარტიულ უნიანობისთვის გეგეჭკორის ადგილზე ვინმე სხვა გაუშვათ ჩვენი წრიდანო. რა თქმა უნდა ეს რჩევა-დარიგება დარჩა მხოლოდ ხმათ მლალადებლისა უდაბნოსა შინა და მათ თავიანთი ძალები მაინც აამოძრავეს ჩვენს წინააღმდეგ, მაგრამ კიტა რწმუნებულათაც ვერ გაიყვანეს.

წინა არჩევნების დროს თ. დავით ლეონიძე სარგებლობდა მემამულეების ნდობით, ირჩევდნენ ამრჩევლათ და ის ყოველთვის ჩვენ გვაძლევდა ხმას. მაგრამ ეს გაუგეს და მერე ნდობა დაკარგა.

ახალ არჩევნების დროს მემამულეების და სოციალისტ-ფედერალისტების წინააღმდეგ, ჩვენი პარტიის სასარგებლოთ აშკარათ გამოვიდა მცხოვანი მგოსანი აკაკი წერეთელი, რომელიც დაეპირდაპირა კიტას კანდიდატურას. მაგრამ ხალხმა ორივე გააშავა. წინა არჩევნების დროს გლახთა რწმუნებულების არჩევნებში სხვა პარტიებს თავიანთი კანდიდატი არ წამოუყენებიათ; მეოთხე დუმის არჩევნების დროს კი ესერებმა განსვენებულ ალ. გაფრინდაშვილს დაუდგეს ყუთი, მაგრამ

ხალხმა ის გააშავა და მე ამირჩია. შორაპნის მახრიდგან მთელი გლეხობა ორ ამრჩეველს გზავნიდა მხოლოდ, ერთი მუქა მემამულენი კი ოთხ ამრჩეველს, გლეხებიდგან აგვარჩიეს მე და განსვენებული არჩილ არაბიძე, მემამულეებიდან თ. პეტია წერეთელი, ილიკო და ალუა (ალექსანდრე) აბაშიძეები და იოსებ გუნცაძე. თუმცა დ. ლეონიძე და ა. წერეთელი არ აირჩიეს მემამულეებმა, მაგრამ ეხლაც ორი მათი კახდიდატი— პ. წერეთელი და ალ. აბაშიძე—ჩვენი მომხრე აღმოჩნდნენ.

როდესაც მთავრობა დარწმუნდა, რომ ვერც ეს დამახინჯებული საარჩევნო კანონი იხსნიდა მათ ჩვენი ხელიდგან, ეხლა სხვა ზომებს მიმართეს ჩვენი პარტიის დასამარცხებლათ. მთავარი ზომა იყო არჩეულ ამრჩევლების ხმის გაუქმება. მაზრებში ამ მხრივ ვერაფერი დაგვაკლეს, მაგრამ გააუქმეს ქუთაისის პირველი არჩევნები და ასე საშუალება მოგვის სპეს ევ. გეგეჭკორის კანდიდატურის დეპუტატთა წამოყენების. მეორე არჩევნებზე ქუთაისიდან გავიყვანეთ განს. ლეონათაძე და გვიხაროდა, რომ ისეთ ძალას ვაგზავნიდით, რომელიც ისეთსავე სახელს დაიმსახურებდა საზოგადოებაში, როგორც სხვა მისი წინა მოადგილე ჩვენი დეპუტატები. გაასაჩივრეს ლეონ არჩევნებიც. საქმის გარჩევა განზრახ გააქიანურეს, რომ მესამე არჩევნები ველარ მოგვესწრო.

დაჩინუნა დეპუტატთა არჩევნები, ჩავედით ქუთაისში, ლეონ საქმე კიდევ არ იყო გათავებული. არჩევნების წინა ღამეს პირველ საათზე გამოიტანეს განაჩენი, რითაც გააუქმეს ლეონ ხმაც. დაიმედებული იმით, რომ ქუთაისიდან გვეყოლებოდა სადეპუტატო კაცი. მაზრებში აღარ შეეცდილვართ ასეთის გამონახვა-არჩევისათვის, თორემ შეიძლებოდა გამონახვა და გაყვანაც. მიუხედავად ქუთაისის სამი ამრჩევლის ხმის გაუქმებისა. როგორც მახსოვს სულ 33 ამრჩეველი იყო ქუთაისის გუბერნიიდან: 17 მემამულეებიდგან, 12 გლეხებიდგან, 3 ქალ. ქუთაისიდან და 1 ქალ. ოზურგეთიდან. ჩვენ სულ უნდა გვეოლოდა 16 კაცი პარტიული (რომელსაც რამდენიმე კაცი მემამულეებიდგანაც გვემატებოდა, თუ სადეპუტატო კაცი გვეყოლებოდა), მაგრამ ერთი ხმა მოგვაკლდა გამყიდველ ფრუიძის სახით (ლეჩხუმის მაზრის გლეხობამ აირჩია ძველი სოც.-დემოკრატი გლეხი ფრუიძე სრული იმედით, რომ ის ჩვენ მოგვეცემა ხმას. მაგრამ ესფერ ესერებმა შესძლეს მისი გადაბირება). ამის შესდეგ გლეხებმა ერთი აურზაური ასტეხეს, მაგრამ აღარაფერი არ გაუვიდათ. ჩვენ მხოლოდ ისლა დაგვრჩა, რომ საარჩევნო ყუთთან მივსულიყავით,

პროტესტი გაგვეცხადებინა და დემონსტრაციულად დაგვეტოვებინა საარჩევნო დარბაზი.

საარჩევნო დარბაზში შესვლამდის ამრჩეველმა თ. დავით ნიქარაძემ გვითხრა: 9 კაცი მე დამასახელებს და დავიდგამ ყუთს. თქვენც მიიღეთ მონაწილეობა არჩევნებში, რასაკვირველია, თქვენ მეც და გელოვანსაც შავს მოგვეცემთ, ამით ხმები გაიყოფა და მეც და გელოვანიც გავშავდებით, არჩევნები მეორეთ დაინიშნება, მანობამდის იქნებ ქუთაისმაც აღიდგინოს ხმა და მომავალ არჩევნებისთვის თქვენც გეყოლებათ სადეპუტატო კაციო. ამის საწინააღმდეგო ჩვენ არაფერი გვქონდა, შევედით დარბაზში ასეთი გადაწყვეტილებით. იმართება გაცხოველებული კამათი ჯგუფ-ჯგუფათ. ფრუიძე ჩვენს ახლოს ვერ მოდის, მან ისარგებლა ჩემი მიახლოებით და გამომელაპარაკა, მაგრამ ჩემგან საკადრისი პასუხი მიიღო. მის დამცველათ ი. აბაშიძე გამოვიდა, ჩვენს შორის ლაპარაკი გამწვავდა და საქმეში პ. წერეთელი ჩამოერია, მომაცილა მას, მიმიყვანა ალ. აბაშიძესთან და მითხრა: ხომ არ გამოინახება თქვენში ისეთი კაცი, რომ შეეძლებოდეს ყუთის დადგმა და ამით მაგათი სიხარული ნაადრევი გავხადოთო. არათქო უპასუხე და უსიამოვნოთ ჩაიქნია ხელი და სთქვა: ბედი მაგენისო.

გუბერნიის თავად-აზნაურობის მარშალი მიქელაძე ხსნის კრებას და იწყება სადეპუტატო კანდიდატების დასახელება (საჭირო იყო 3 კაცისაგან დასახელება, რომ ყუთის დადგმის უფლება გქონოდა). დ. ნიქარაძეს ორი კაცი ასახელებს. გელოვანს 16 (ჩვენ ცარიელი ქალაქდები დაეაბრუნეთ). ამნაირათ დ. ნიქარაძეს არ მიეცა საშუალება ყუთის დადგმის. მივედი მასთან და ვკითხე, თუ რაში იყო საქმე და სად იყო ეხლა მისი 9 კაცი. ერთი-მეორის ყურებით მოტყუედენ და მეკი ყველა მათგანო. ამის შემდეგ მივედი ამხანაგებთან და უთხარი, გაგვეცხადებინა პროტესტი და გავსულიყავით გარეთ, მაგრამ ვერცერთი ვერ დავითანხმე. პარტიამ ასეთი დირექტივა მოგვცაო. რა შუაშია აქ დირექტივა, როცა საქმემ ფაქტის წინ დაგვაყენა, გავიდეთ გარეთ და პასუხს მე ვაგებ მეთქი. მაგრამ ამაოთ, ვერც ერთი ვერ დავითანხმე და მივიღეთ მონაწილეობა შავის მიცემით. რადგან სხვას ყუთი არ ედგა, გელოვანმა მიიღო 17 თეთრი და 12 შავი. გარეთ გამოსვლისას ევგენი და გ. წერეთელი მეუბნებიან: ჩვენ სულ უყურებდით შენ მოქმედებას, შენ მართალი იყავი, თუმცა ამხანაგები ვერ დაითანხმე. შენ მეტის გაკეთება არ შეგეძლო და ჩვენ შენი

ძალიან მაღლიერი ვართო. ამის შემდეგ პროტესტი გაზეთებით განვაცხადეთ.

ასე მიმდინარეობდა ჩემი პარტიაში მუშაობის საქმე 1914 წლამდე. დაქვრილი არცერთჯერ არ ვყოფილვარ, საქმე ყოველთვის მხოლოდ ჩხრეკით თავდებოდა. სამაგიეროდ ამ წელს ციხეშიც ამოვყავი თავი. ეს ამბავი მოხდა ბაქოს დიდი გაფიცვის დროს. როგორც სხვა ქალაქებში, ქიათურაშიდაც მუშებში და თანამგზავნებში მოქალაქეებში ფულს ვაგროვებდით გაფიცულთათვის. ორგანიზაციიდან დავალებული მქონდა, როგორც ფულის მოგროვებაში დახმარება, ისე მოგროვილი ფულის ჩემი სახელით გადაგზავნა. ფულს ოფიციალურად ვაგზავნიდი ფოსტის საშუალებით სათ. დუმის დეპუტატ სკობელევის სახელზე, რაც მთავრობას არ გამოეპარა და 14 ივლისს ღამის 11 საათზე მესტუმრა ქუთაისიდან ამ საქმისათვის მოსული ქანდარში ადგილობრივ ბოქაულ მესხის თანხლებით. ჩხრეკამ ორი საათი გასტანა და ყველა ქართული წერილები და წიგნები წაიღეს. მე და ჩემი საბუთები გაგვისტუმრეს ადგილობრივ პოლიციის სამმართველოში რამდენიმე სტრაჟნიკით და თვითონ სხვებთან წავიდნენ ასეთსავე საქმეზე. ჩხრეკის დროს ისეთი საბუთებიც ნახეს, რომ ნწლის კატორღა უდაო იყო. მაგრამ ეს მარტო მე ვიცოდი, რადგან ჯერ მათ ის არ წაუკითხავთ. ამ დროს სტრაჟნიკებთან მსახურობდნენ ძმები ბესა და სამსონი მეგრელები (გვარი მგონი როდინაიები იყვნენ), რომლებიც კარგი ბიჭები იყვნენ და ჩვენთან ქონდათ კავშირი. სამმართველოში მიყვანამდის გზაში ვიფიქრე, თუ ბესა არ მომეხმარა (უმფროსი სტრაჟნიკი იყო). საქმე წაგებულადათქო. ბესა გვიანამდის ვერ ვნახე, რის გამოც ერთ მეგობრულად განწყობილ აქარელ მაკმადიანს გაუტყდი. მან ვერ გაბედა და მიჩრია ბესას ნახვა. ბესა მან მომიყვანა, უთხარი თუ რა მაწუხებდა და მოიტანა ჩემი საბუთები, გადააძრო დალუქული თოკი და მითხრა, ამოარჩიე საჩქაროთო. ამოვიღე 6 ცალი ასეთი საეჭვო ქალაღი და სია უბრალო ნახევი ქალაღებით შეავსო და შეკრა, როგორც იყო. ამ დროს ქანდარში და ბოქაულიც მოვიდნენ და მოიყვანეს კოლ. ჯაფარიძე და ბიქ. ბაქრაძე, ისენიც ამავე ბრაღების, გაფიცულთათვის ფულების შეგროვება-გადაგზავნისათვის.

გამოგვიცხადეს, რომ პირდაპირ ქუთაისში გვაგზავნიან. ჩვენი თხოვნის თანახმად სადგურში ადრე ვაგვიყვანეს, რომ იქ გვესადილებინა. სადგური ჩვენი ნახვის მსურველებით გაიქედა, რის გამოც ქანდარმებმა ვაგონში ჩაგვკეტეს. მატარე-

ბლის დაძვრის დროს ხალხმა ქუდების და ცხვირსახოცების ქნევით გაგვაცილეს, მიუხედავად იმისა, რომ პირადად ჩვენს საქმეს ეს ვნებდა, ჩვენ ნასიამოვნები დაერჩით, რადგან ამას პოლიტიკური სუნი უდიოდა. ლამის 11 საათზე ქუთაისის საგუბერნიო ციხის ერთ ნესტიან საკანში შეგვიყვანეს. სადაც წინაღობით მოყვანილი 8 აზბ. დაგვხვდა: გ. ფალავა, ტ. გვარამია, კოლია რამიშვილი (ახალგაზდა მარქსისტი), დ. ჩხვიძე, გ. ქუჩიშვილი, კ. ჩიქოვანი და სხვები.

მეორე დღეს საკნის გამოცვლა მოვიტხოვეთ, რისთვისაც ერთი აურზაური აესტეხეთ და გამოგვიცვალეს კიდეც. ამ სკანდალმა გუბერნატორის ყურამდისაც მიაღწია. რის გამოც მეორე თუ მესამე დღეს მოვიდა ვილაც დიდი მოხელე და გვითხრა: თუ ციხის ადმინისტრაციამ რაიმე გაწყენინოთ, პირდაპირ ტელეფონით გამოგვიძახეთო. ჩემგან და ჯაფარიძისაგან ფულის გადაგზავნის საბუთები ხელთ ქონდათ, მხოლოდ ბაქრაძე ექვით იყო დაპატიმრებული. ჩემ საბუთებში ორი საექვეო ქალაღდი კიდევ აღმოჩნდა: ერთი 1907 წელში ბაქოს მუშათა გაფიცვის ანგარიში და მოთხოვნილება რუსულათ დაბეჭდილი, რაც ამტკიცებდა იმ გაფიცვასთან ჩემს კავშირს და მეორე—მარტო მისამართი თბილისელი ერთი მუშა რამიშვილისა, რაზედაც რამდენჯერმე დამკითხეს, თუ ვინ იყო ეს რამიშვილი (გვარი რამიშვილის გაცანება თავზარს ცემდა უანდარმერის). მე ყოველ წამოყენებულ ბრალდების დაკითხვის დროს პროფესიას ვიშველიებდი (ამ დროს ჩემს ბიძაშვილ იასონ ფხალაძის საამხანაგოთ მქონდა ფართლის პატარა სავაჭრო გახსნილი): რა საერთო უნდა მქონდეს ვაქარს რევოლიუციასთან და მის ხელმძღვანელებთან მეთქი. ასეთმა ხერხმა მართლა შემიწყო ხელი და ერთი თვის პატიმრობის შემდეგ გამანთავისუფლეს. ასევე გაანთავისუფლეს ბაქრაძეც, მხოლოდ ჯაფარიძე თბილისის გუბერნიაში გადასახლეს.

მსოფლიო ომის გამოცხადების გამო ჰიათურის წარმოება დაიხურა და აქედგან წავიდენ არა მარტო გარეშე ადგილებიდან მოსული მუშები, არამედ ადგილობრივებიც, მაგალითათ, თბილისში წავიდენ: ბიქ. კაპანაძე, ვ. ჩუბინიძე, ან. რამიშვილი, მ. წივწივაძე, კ. ბრეგვაძე და სხვები. ამის გამო ძველი კომიტეტი დაიშალა და ახალ კომიტეტში მეც შევედი (ხშირათ თავმჯდომარეობდი კიდეც) და მუდმივათ ვმუშაობდი: ჯერ 1917 წლის რევოლიუციამდის (ამ ხნის განმავლობაში ჩემი სავაჭრო დუქანი იყო თითქმის მუდმივი ბინა კო-

მიტეტის სხდომებისათვის, სადაც დღის 2—3 საათზე ვაწყობდი კრებას, რადგან ამ დროს პოლიცია სადილობდა. ლამეკი შეუძლებელი ხდებოდა კრების მოწყობა, რადგან მიყუჩებულ ქალაქში ჩვენი მიმოსვლა შეუმჩნეველი არ რჩებოდა) და მერე კი 1922 წლამდე.

ჩემი პარტიული მუშაობა რაიონის ფარგლებს—ყოველ შემთხვევაში მაზრას—არ გასცილებია (გარდა იმისა, რომ ხანდახან საოლქო კომიტეტში მხვდებოდა მისვლა ლიტერატურის გადატან-გადმოტანისათვის), რის გამოც ჩვენს ლიდერებს ვერ ვიცნობდი, გარდა მათისა, ვინც ჭიათურაში დადიოდნენ არალეგალურ მუშაობა-მოხსენებებისათვის. ასეთები იყვნენ: სილიბ. ჯიბლაძე, ნოე ხომერიკი, ნოე რამიშვილი, გრ. ლორთქიფანიძე და მიშა არსენიძე. პირადათ არ ვიცნობდი და ძალიან მაინტერესებდა ჩვენი ძვირფასი მოძღვრის ნოე ჟორდანიას ნახვა. 1915 წ. კომიტეტის თავმჯდომარეთ ვიყავი და მგოსან აკაკი წერეთლის დასაფლავების პროცესიას ვხელმძღვანელობდი ჭიათურიდან, რის გამოც სადგურში თბილი სიღგან მომავალ ამხანაგებს შეევხვდი, სადაც სხვებთან ერთათ ვეგენი გეგეჟკორი და ნოე ჟორდანიაც მოვიდნენ. ვეგენი მოშიახლოვდა, ნოესთან მიმიყვანა და გამაცნო. შემდეგ მკითხეს. თუ ვინ ამბობს ჭიათურის მუშების სახელით სიტყვასო. ერთი ასეთი გვყავდა ვ. მერკვილაძე და გუშინ დააპატიმრეს, ესლა მუშა აკაკი მიქელაძე გვყავს მეთქი. ამის შემდეგ ვეგენიმ მითხრა: თუ პროკოფი მესხია აქ ისევ ბოქაულათ, გამოუძახე ტელეფონზე, მინდა მასთან დალაპარაკებო. მივედი ტელეფონთან, გამოუძახე, რომ პროკოფს სთხოვე ვე. გეგეჟკორი ტელეფონთან მეთქი. თურმე თვითონ პროკოფი მელაპარაკებოდა და მითხრა: გრიგოლ, შენი ჭირიმე, მოახსენე ვეგენს, რომ მე თვითონ ვეახლები ამ წუთში მანდო. და, მართლაც, მალე მოიბრინა გვარიანი შორი მანძილიდან. სალამის მიცემის შემდეგ ჰკითხა, თუ რათ დაგიკავებია მერკვილაძე და შეიძლება გაუშვა, თუ არაო. ესლავე გავანთავისუფლებ ბატონოვო. მხოლოთ მე მომიბრუნდა და მთხოვა, რომ ჭიათურაში არ ეთქვა სიტყვა მერკვილაძეს. მართლაც, მერკვილაძემ სიტყვა აკაკი წერეთელს თბილისში უთხრა, ჭიათურაში კი მიქელაძემ. მიქელაძის სიტყვა არამც თუ მართლ ჭიათურლებს მოგვეწონა, არამედ ძალიან მოეწონათ თვით ლიდერებსაც. შემდეგ ნოემ მითხრა: ეგ მუშა უსათუოთ თბილისში გამოგვიგზავნეთო. იმავე მატარებლით გავაგზავნეთ ამხ. მიქელაძე თბილისში. შემდეგ ის ჭიათურლებს აღარ დაგვი-

ბრუნეს, მაგრამ, სამწუხაროთ, დიდი ხნის მუშაობა არც თბილისელ ამხანაგებში დასცალდება და ის იმავე წლის ზაფხულზე იქ ხოლერით გარდაიცვალა.

ამნაირათ მივატანე თავი 1917 წლის გადატრიალებამდის. ესლა განვაახლეთ კომიტეტი, აირჩა მუშათა საბჭო და შეუდევით აღმასრულებელ კომიტეტების არჩევას. რაიონის უმეტეს საზოგადოებებში პარტიული კომიტეტის დავალებით მე და გ. წერეთელი ერთათ დავდიოდით და ვიწვევდით საზოგადოების კრებებს. ვაკეთებდით მოხსენებებს, ვირჩევდით სოფლის ოცის თავებს, საზოგადოების აღმ. კომიტეტებს და სარაიონო აღმ. კომიტეტის ასარჩევათ წარმომადგენლებს.

მე თვითონ ვმუშაობდი შემდეგ დაწესებულებებში:

1) სოფლის ოცის თავი, პრეზიდენტის თავმჯდომარე, 2) საზოგადოების აღმ. კომიტეტში, 3) სარაიონო აღმ. კომიტეტში (მოლარეთაც), 4) ქალაქის აღმ. კომიტეტში, 5) სარაიონო და ქალაქის სასურსათო კომიტეტში (თავმჯდომარის ამხანაგი), 6) სარაიონო სამხედრო კომიტეტის თავმჯდომარეთ (კერენსკის დროის დეზერტირობამ იჩინა თავი, რის საწინააღმდეგოთაც დაარსდა რაიონებში კომიტეტები), 7) რაიონის საადგილ-მამულო კომიტეტის თავმჯდომარეთ, 8) სამაზრო საადგილ-მამულო კომიტეტში, 9) მუშათა საბჭოში (კოლტაკით მიმიწვიეს სხვა ამხანაგებთან ერთათ), 10) პარტიულ კომიტეტში, 11) პარტიულ სამაზრო კომიტეტში. ამ ორ უკანასკნელს 1921 წლამდე შევრჩი.

ყველა ზემო აღნიშნულ ჩემ მუშაობას უნდა დავმატოს ისიც, რომ 1908 წლიდგან მე მუდმივი კორესპოდენტი ვიყავი ჩვენი პარტიულ გაზეთებისა. ვაწვდიდი რედაქციას მუშათა ცხოვრებიდგან პატარ-პატარა წერილებს და ახალ ამბებს, ჯერ მიხომილის და შემდეგ ზემო-იმერელის ფსევდონიმებით. ამავე დროს მონაწილეობას ვიღებდი გაზეთის გავრცელების საქმეში და აგრეთვე გაზეთისათვის დახმარების ორგანიზაციაში.

გრიგოლ ფხალაძე.

1930 წ. ნოემბერი.

ტ ა მ ბ ო ვ ი .

ზ ა ძ ა რ ი ა გ უ რ უ ლ ი ს მ ო გ ო ნ ა ზ ი ს გ ა მ ო ძ ვ ე უ წ ნ ი ზ ი ს გ ა მ ო .

1907 წელს ჯერ კიდევ მწვავედ მძვინვარებდა 1905—06 წ. რევოლუციის სუსხი. აქა-იქ კიდევ იყო შემთხვევები, სხვადასხვა მოტივებით, დაჭერილი რევოლუციონერების ციხეში მიყვანამდე მკვლელობის. ქუთაისის ციხე სავსე იყო პოლიტიკურებით: ბენ. ჩხიკვიშვილი, ივ. გომართელი, კ. ქარცივაძე, დ. შარაშიძე, ლეო შენგელია (ქიაჩელი), დ. სულიაშვილი, ა. გოგიაშვილი, თომა ჩუბინიძე და სხვები. მე ვასახელებ მათ. ვისი სახელებიც შემრჩა, მას აქეთ 44 წელიწადია. დასახელებული პირებიდან შეიძლება ორი ან სამი თუ არის კიდევ დარჩენილი, დანარჩენები, ამა თუ იმ სახით, შეეწირენ მსხვერპლად ეროვნულ, თუ საკაცობრიო იდეებს.

პოლიტიკურებში საგრძნობი რიცხვი, ეგრედ წოდებულნი, ადმინისტრაციულები იყვენ, მათ ციხეში დიდხანს არ აჩერებდენ. ოთხი თუ ხუთი თვის შემდეგ ციხეში გაჩერებისა, ადმინისტრაცია ან ანთავისუფლებდა მათ. ანდა რუსეთის შორეულ ადგილებში გზავნიდა. ცუდი მდგომარეობა იყო იმ პოლიტიკურებისა, რომელთაც პროცესები შეუქმნეს. მათ ბრალს დებდენ თანახმად არსებული კანონისა სახელმწიფო სისტემისა და რეჟიმის დასამხობად აქტიურ ბრძოლის წარმოებაში. ამ ხალხის მდგომარეობა საშიში იყო, დიდი ხნის ციხის შემდეგ კატორღა და სამუდამო ციმბირი, თუ დახვრეტას გადაურჩებოდენ.

თავისუფლებას მოკლებული მუდამ იმაზე ფიქრობ, თუ როგორ მოიპოვო ის, ჩვენც—რა თქმა უნდა—ვცადეთ ერთხელ აბანოდან (ციხის) ხვრელის გაყვანა. სამი დღის მუშაობის შემდეგ ხვრელი აღმოაჩინეს და მომუშავენიც დაიპირეს. რამდენიმე კვირის შემდეგ სხვაგან შეუდექით მუშაობას. მუშაობის დაწყების მეორე დღესვე ხვრელი აღმოჩენილ იქნა. გადაწყვეტიტ ხვრელის გაყვანაზე ხელი აგველო და თავისუფლების მოსაპოვებლად სხვა გზა აგვეჩრია.

რამდენათაც მახსოვს, თითქოს ახალი გზა აღმოვაჩინეთ და უნდა შევდგომოდით გეგმის განხორციელებას, სწორედ ამ დროს მოიყვანეს ციხეში ზაქარია გურული. გარედან შე-

გვატყობინეს იმ დღესვე შემდეგი: ზ. გურულს მოელის სავე-
ლე სასამართლოს წინაშე წარსდგომა, მიიღეთ ყოველგვარი
ზომები, რომ რამდენიმე დღეში ციხიდან გააქციოთ. ჩვენი
გაქცევის ამბავი შევაჩერეთ და შეუდექით ზაქარიას განთავი-
სუფლების საკითხს. ხვრელზე ლაპარაკიც არ გვიწოდდა: ჩვენ
ის ვცადეთ. დამთავრდა მეტად ცუდი შედეგებით. სხვა გზა
უნდა გამოგვეჩახა, ეს არც ასე ადვილი საქმე იყო, თუ ციხის
ადმინისტრაციიდან არ გვეყოლებოდა ორი თუ სამი პირი
ჩვენი, ასე ვთქვათ, ურეზერვოდ დამხმარე.

ამ ძებნაში რომ ვართ, ზაქარია აღელვებული და გახა-
რებული შემოდის ჩემს საკანში (ზაქარია იყო ქვედა სარ-
თულის კლიტულში). რა ამბავია, ზაქარია, რამ გაგახარა ასე?
ვეკითხები მას. იცი თუ არა შენ, რომ ივანე (უფროსი ზედამ-
ხედველი) მე მენმარება ციხიდან გაქცევაში, ერთისიტყვით
მას (ნადზირატელს) აინტერესებს იცოდეს, რომ შენ ამ საქმე-
ში ურევიხარ, ივანეს გამოგიგზავნი, უთხარი მადლობა და
მიეცი ეს 15 თუმანიო. ხუთი წამის შემდეგ ივანე შემოვიდა
ჩემ ოთახში: ვი იზოლილი მენია ზვათ, გოსპადინ ასატიანი,
მეკითხება ის, და ოჩენ რად ვას ვიდეტ, დარაგოი ივან, ა ვოტ
პაჩემუ ია ვას პროსილ პრიდტი კომნე—ია სლუშიაიუ ვას—ვი
სეიჩას ვ როლი ეანდარმა, ნო ი ვ ეტოი როლი ვი მოყეტე
ოკახატ ბოლშუიუ უსლუგუ. ეტუ უსლუგუ ნე ზაბუდემ, ი
ბუდეტ ვრემია, კოგდა ვამ ეტო ოჩენ პრიგადიტსია—იმავე
დროს გადაუშალე 15 თუმანი. ფულზე სცადა უარის თქმა,
მაგრამ ფორმისათვის უფრო; მე თითონ ჩაუდევი ჯიბაში.
ვი უვიდიტე ნა ჩტო ია სპოსობენ, გოსპადინ ასატიანი, სთქვა
მან. იმან უკვე იცოდა, როგორც ზემოთ ვთქვი, თუ რაში გა-
მოიხატებოდა მისი დახმარება. ორი ზედამხედველი უკვე ნა-
შოვნი მყავდა, უფროსი ზედამხედველი ივანე უკვე ჩვენს გან-
კარგულებაში იყო, საქირო იყო ამის აწყობა დროისა და ტე-
ქნიკურად განხორციელების მხრით.

რად აინტერესებდა ივანეს ჩემი მონაწილეობა ზაქარიას
გაქცევის საქმეში? იძულებული ვარ ორი სიტყვით განვმარ-
ტო, ვინაიდან ამ შემთხვევამ ითამაშა საკმაო როლი დასახე-
ლებული მიზნის განსახორციელებლად. ექიმმა გამომიწერა
აბანო, რაც უნდა მიმეღო დილ-დილაობით თხუთმეტი დღის
განმავლობაში. ერთ დილას გადამეღობა ციხის კორიდორში
უფროსი ზედამხედველი გვარად კამიშევი. ის ათავებდა თა-
ვის რიგს და ცხრა საათზე მეორეს უნდა მიეღო სამსახური.—
კუდა ასატიანი? მეკითხება კომიშევი—ვ ბანიუ—უპასუხებ.

ნელზია—მიყვირის, დოქტორ პროპისალ,—ვეუბნები, ნაპლევატ—გაიძახის, ერთისიტყვიით სასტიკათ შევეტაკეთ ერთიმეორეს. რამოდენიმე წუთის შემდეგ ჩემთან შეტაკებისა, მან დასტოვა ციხე. სულ ცოტა ხანში მოვიდა ამბავი კამიშევის მოკვლის შესახებ. ციხის ადმინისტრაცია დაწყებული ციხის უფროსიდან უკანასკნელ ზედამხედველამდე მოჯადოებული დარჩენ. არ იცოდენ რა ეთიქრათ, ყველანი ერთად-ერთი საშინელი კითხვით იყვენ მოცულნი—როგორ აეხსნათ, ამბოდენ ისინი, რომ ასათიანს წაეკიდა უფროსი ზედამხედველი და ნახევარ საათში ის მოკლულ იქნა? დასკვნა თავისთავად მოდიოდა—ეს ამტკიცებს პარტიის სიძლიერეს, მის კავშირებს, მის დისციპლინას და სხვა. მე შეტაკების ამბავი: თითქოს, გადავეცი უმაღვე და მოვითხოვე უფროსი ზედამხედველის დასჯა, რაც ნახევარ საათში შესრულებული იყო. აქედან მეორე დასკვნა—ჩემდამი დიდი ყურადღებისა და პარტივისტების გამოჩენა. მართლაც, როგორც კი დამინახავდა ციხის უფროსი, ღიმილით და სასოებით მომიხდიდა ქუდს და მომესალმებოდა. დანარჩენები ხომ ფეხქვეშ მეგებოდენ. ამრიგად ციხეში უჩემოდ არაფერი არ კეთდებოდა, საკმარისი იყო ეთქვა რომელიმე ტუსალს, თუ ზედამხედველი ავიწროებდა, ასათიანს ვეტყვიო, იმ წამსვე ბოდიშს მოიხდიდა. ჩემდამი ასეთ დაუმსახურებელ პატივს, გამოყენება უნდოდა და აი, სწორედ ზაქარიას გაქცევის საქმეში ეს დიდთ გამოვიყენე.

კამიშევის მკვლელობის ამბავში არავითარი მონაწილეობა არ მიმიღია და არც არავითარი კავშირი არ მქონდა მის მკვლელობასთან, უბრალო შემთხვევის ამბავი იყო.

დავნიშნეთ გაქცევის დღე. მახსოვს პარასკევი იყო, აგვისტო, 1907 წელი. ქუთაისის საგუბერნიო ციხის შენობაში, რომ შედიხარ, მარცხნივ ბიურო ადმინისტრაციის, მარჯვნივ დიდი ოთახი მნახველების მისაღები. ეს ოთახი გაყოფილია შვაზე გრძელი ვიწრო ოთხკუთხედი ფიცრებით, დაშორებული ერთიმეორეს რამდენიმე სანტიმეტრით, რომ მნახველმა დაინახოს მეორე მხარეზე მყოფი ტუსალი. მნახველების მხრით მარცხნივ გამოჭრილია ფანჯარასავით, რომლის საშვალებით მნახველების მიერ მოტანილ ამანათებს ღებულაბენ ტუსალები. ამ ფანჯარასავით გამოჭრილის ორთავე მხარეზე დგანან ზედამხედველები, ორივემ იცის, თუ დღეს რა უნდა მოხდეს. ზაქარია, თითქოს კბილის ტკივილის გამო, ყბა ახვეული უკვე ამ სარკმელთან დგას ზედამხედველის გვე-

რდით და უცდის ნიშანს. მნახველებით უკვე სავსეა ოთახი. ვინც ვიცით, თუ რა უნდა მოხდეს ამ რამდენიმე წამში, ვნერვიულობთ. ზაქარიასაც ეტყობა ძალზე დაფიქრება. განა სახუმრო საქმე იყო საჯაროდ ყველას წინ ასეთი აქტის მოხდენა ისე, რომ საბედისწერო შედეგი არ მოყოლოდა! ყველაფერი პროგრამის მიხედვით მიმდინარეობს ჯერ-ჯერობით. როდესაც დადგა დრო ამ პიესის უკანასკნელი და უმთავრესი აქტის შესრულებისა, სწორედ ამ დროს ციხეს ეწვია ქუთაისის პოლიციის უფროსი ზუბოვი თავის ამალით. ყველამ მოიყარა თავი მნახველების ოთახში. ჩვენ სასოწარკვეთილებას საზღვარი არ ქონდა. ყველაფერი დალუპულად მოგვეჩვენა. ნამდვილად კი ისე გამოვიდა, რომ პოლიციის უფროსის მოსვლამ დიდად შეგვიწყო ხელი, ვინაიდან ყველა ციხის მოსამსახურენი, სამი ზედამხედველის გარდა, რომლებიც მონაწილეობას ლებულობდნენ ზაქარიას გაქცევის საქმეში, წაიყვანეს ბიუროში.

მნახველების ოთახში გაისმის საშინელი ყვირილი. ასეთი ყვირილით ხდებოდა მუსიკით მნახველისა და ტუსალის. უკვე რამოდენიმე წამი დარჩა. «სვიდანიე» უნდა დამთავრდეს, უფროსმა ზედამხედველმა მანიშნა. ზაქარიამ მოკიდა ხელი სარკმელის ფიკრებს და აიწია გადასახტომად. მის გვერდში მდგომმა ზედამხედველმა მიატანა ხელი და, როგორც ბურთი, ისე გადააგდო მეორე მხარეზე, ესე იგი, მნახველებში. ეს ყველამ დაინახა, ზოგს შიშით, ზოგს გაკვირვებით ენა ჩაუვარდა და დიდი სიწყნარე ჩამოვარდა. ამ მოულოდნელმა სიწყნარემ ცოტა არევედარევეა შემოიტანა ჩვენს წრეში. ზაქარიამ, რომელიც გაფითრებული იდგა, ამოიღო რაღაც წერილი და დაიწყო კითხვა. ციხეში უბრალო წერილიც კი რომ დაგინახოს მოხელემ, მარტო ამისათვის გტაცებენ ხელს. წერილი გადააგდე, ზაქარია, მივაძახეთ, რაც იმ წამსვე აასრულა. იქვე მდგომ ჩვენს ამხანაგ პელაგია ლორიას ქალს ჩავაბარეთ. მან გაუყარა ხელი მკლავში და გაკვირვებულ-გაოცებულ მნახველებთან ერთად წაჰიდნენ ალყათის კარებისაკენ.

მე ამ დროს ციხის კოლოპერატივში ვიჯექი და ვითვლიდი წუთებს. თითოეული წამი თვედ მეჩვენებოდა, მაინტერესებდა უკანასკნელი ნაბიჯი, რომლითაც ზაქარია ციხის კარებს დასტოვებდა. ამ ნაბიჯზე იყო დამოკიდებული მისი ხსნა. თუ დაღუპვა და ჩვენც ეს გვალელებდა. ციხის კარებიდან ცოტა მოშორებით მას უცდიდნენ ეტლით. მის ქაქცევის შესახებ ბევრ რამეს სწერდნენ: ოფიცრის ტანსაცმელში,

მღვდლის ანაფორაში, ქალის ტანისამოსში და ვინ მოთელის კიდევ, თუ რა სხვა თანტასტიური საშვალებით გაიქცაო.

ციხიდან გაქცევამდე მან შეადგინა გეგმა. თუ როგორ და საიდან იყო შესაძლებელი ხერელის გაკეთება. ციხიდან გაქცევის სამი კვირის შემდეგ, როგორც დაპირებული იყო, შეუდგა ხერელის გაყვანის პროგრამის შესრულებას. რაც იმან საუცხოვოდ ჩაატარა. რევოლიუციონურ ისტორიაში ძვირად მოიძებნება ასეთი თამამი და მეტად რთული აქტი შესრულების მხრივ.

ზაქარია გურული ეკუთვნის იმ ეპოქას, რომელიც მდიდარი იყო ხალხის ეკონომიურ და პოლიტიკურ კეთილდღეობისათვის თავდადებულ მებრძოლთა რიგებით. ის ერთი საუკეთესოთაგანი იყო, გულით კეთილი, სულით წმინდა, მედგარი რევოლიუციონერი და ნამდვილი სოციალისტი.

ჭ. ახათიანი.

ს ა მ ი მ ე მ ო ზ რ ი ს ხ ს ო ვ ნ ა ს

(ზაქ. გურული, ვრიჲ. ცხალამე და გიორ. გაფრინდაშვილი)

ამ ნახევარი საუკუნის წინ ჩვენი კუთხის გლახობა (ზემო-იმერეთი, ჭიათურა-სახხერის რაიონი) იმყოფებოდა მეტათ უმწეო მდგომარეობაში.

მიწის სივიწროვის გამო მისი დიდი უმრავლესობა იძულებული იყო დაემუშავებია სხვისი (მემამულეების) მიწები, რაშიდაც ის აძლევდა მოსავლის ნახევარს. მუშაობა წარმოებდა ძველი პრიმიტიული იარაღებით (სახნისით და თოხით), მიწების დანაოყიერებაზე ხომ ლაპარაკიც ზედმეტი იყო. საკმარისი იყო ერთი გვალვიანი წელი, რომ გლეხი მშვიერი დარჩენილიყო.

მიუხედავად იმისა, რომ ბატონყმობა დიდი ხნის გადავარდნილი იყო, მისი ნაშთები ჯერ კიდევ არსებობდენ ჩვენში. იყვენ ისეთი გლეხები (ეგრედ წოდებული დროებითი ვალდებული). რომლებსაც ჯერ კიდევ არ ქონდათ დახსნილი თავი თავიანთი ბატონებიდან და იხდიდენ თავის შემოსავლის მესამედს თუ მეოთხედს. ამასთან ის დატვირთული იყო სხვადასხვა გადასახადებით, როგორც საერო ისე საეკლესიოთი.

მართალია გლეხის მოთხოვნილება დიდი არ იყო (ლობიო და ჭადი, რომლითაც ის წლიდან წლობამდის იკვებებოდა), მაგრამ ხშირათ მას ამის საშვალეაუ არ ქონდა.

ის იძულებული იყო ბაზარზე გასულიყო და თავის შრომა გაეყიდა. ასეთი ბაზარი კი ჩვენში ერთადერთი ჭიათურა და მისი შავი ქვის მალაროები იყო.

აქეთკენ მიეშურებოდა გლეხი თავისი ურმით, თავისი ცხენით და ეზიდებოდა შავ ქვას. მუშაობა წარმოებდა მეტათ ცუდ და აუტანელ ჰიგიენურ პირობებში. ნახევრად მშვიერი კაცი და პირუტყვები ეყარენ შავ მტვერში. ფასები იყო მეტათ მცირე, მწონელები მათ პარავდენ წონაში, მოანგარიშენი ანგარიშში. მაგრამ, შედარებით, მაშინდელ პირობებში ეს კატეგორია იყო პრივილეგიური.

ბევრათ უფრო ცუდ პირობებში უხდებოდათ მუშაობა მათ, ვისაც არც ხარი ყავდა არც ცხენი და იძულებული იყო გაეყიდა საკუთარი სამუშაო ძალა.

ასეთები მიდიოდნენ მაღაროებში და მუშაობდნენ იქ, როგორც დღიური მუშები (კირკაზე, ცხრილზე, ვაგონეტკებზე, თუ კაჩკებზე) მიხედვით მათი ფიზიკური ძალის და გამძლეობისა.

ვისაც არ უნახავს მაშინდელი ჰიათურის მაღაროები, ის ვერ წარმოიდგენს იმ საშინელ პირობებს, რომელშიდაც წარმოებდა მუშაობა.

აქა-იქ ჩამონგრეული მაღაროები, ძალიან იშვიათათ ბობოქები, ძირს წუმპე, ხევიდან მომდინარე წყალი, ცვივა მიწა, ქვა. არ იცი, თუ რა დროს რა დაგეცემა თავში. შორს, შორს პირველ ხაზზე დგანან ნახევრად წელში მოხრილი და თავი მარჯვნივ გადახრილი გოლიათები მძიმე კირკით ხელში (ეს მუშაობა არის მძიმე და მოითხოვს დიდ ფიზიკურ ღონეს) და ებრძვიან კლდეს. თქვენ ახლოს მარცხნით ბუტუავეს ნავთის ჭრაქი, რომელიც უნათებს მეკირკეს და ავსებს მის ცხვირსა და ფილტვებს ჰვარტლით. ასეთ ატმოსფერაში მუშაობს ის 15-16 საათი წელში გაუსწორებლათ. სადილობის დროს ის გამოდის იქვე მაღაროს პირთან, აიღებს ჩანთიდან ცივ ჰადს. რომელიც მან ორშაბას სახლიდან წამოიღო და მას შეექცევა. იშვიათად ის მას შეატანს ყველს, ან რამეს შინიდან წამოღებულს. სალამოს ის მიწვება იქვე მაღაროს პირში, სადაც მას რამოდენიმე ღერი ჩალა აქვს მომარაგებული და მხოლოდ კვირას ბრუნდება შინ, რომ სახლს მიხედოს, პირი ან ტანი დაიბანოს, შინაური საქმეები მოაგვაროს. ეცადოს საგძალი წამოიღოს და ხელახლა განაგრძოს ისევ თავისი ფიზიკური შრომა.

მუშაობა წარმოებს ხშირათ თვეობით; მუშა დაინტერესებულთა, რაც შეიძლება მეტი გააკეთოს და ამიტომ სამუშაოს აკლავს თავს და არ უწევს ანგარიშს არც თავის ძალას და არც იმ შედეგებს. რაც შეიძლება მოყვეს ასეთ მუშაობას. შედეგი: გაცივება, ანთება, ჭლექი, დასახიჩრება, ბევრი სხვა უბედური შემთხვევები, დაბოლოს სიკვდილი.

ამიტომ სრულიად ბუნებრივი იყო, რომ ჩვენ კუთხეში ასეთი გამოძახილი პოვა ახალმან მოძრაობამ, რომელიც მი

ზნათ ისახავდა სოციალურ უთანასწორობის მოსპობას და მშრომელთა მდგომარეობის გაუმჯობესებას.

ადგილი გასაგებია, რომ ახალი იდეები მოედვა ჭიათურის მაღაროებს და გამოიწვია არაჩვეულებრივი ენტუზიაზმი. თვით ხალხის დაბალ ფენებიდან გამოვიდნენ ენერგიული და ნიჭიერი პირები, რომლებიც გახდნენ ახალი იდეების საუკეთესო მქადაგებელნი. მათი ენა ბევრად უფრო გასაგები იყო მდაბიო ხალხისათვის. ვიდრე ბროშიურის ენით მოლაპარაკე ინტელიგენტ-პროპაგანდისტებისა. საკმარისია ზოგიერთ მათგანის გვარის ხსენება, რომ დარწმუნდეთ, თუ ვინ იყვენ ეს ხალხი: გურულები, ჩხიკვაძეები, ფხალაძეები, გაფრინდაშვილები, ქამუშაძეები, გძელიშვილები, შარვაძეები, ლომიძეები, აბრამიშვილები, მეტონიძეები და სხვები. ზოგმა მათგანმა თვით მოძრაობის პროცესში შეისწავლეს წერა-კითხვა, ზოგმაც ციხეებში.

მათ შორის უდაოთ პირველი ადგილი ეჭირათ ზაქარია გურულს და ნესტორ ჩხიკვაძეს. ეს ორი პირივინება იყვენ ნამდვილი ხელმძღვანელები და სულის ჩამდგმელნი ჩვენი კუთხის რევოლიუციონური მოძრაობისა. თუ ჩვენში ადგილი არ ქონია არავითარ ექსესებს და უკიდურესობას, ეს უნდა მიეწეროს მათ გამჭვრიახობას, წინდახედულებას და არაჩვეულებრივ პასუხისმგებლობის გრძობას. ამ ორ ადამიანში იყო რაღაც სიბრძნე, რაც ახასიათებს ჩვენ მდაბიო ხალხის ბუნებას. ისინი იყვენ მოხერხებული ორგანიზატორები და დაუფასებელი პროპაგანდისტები, დაჯილდოებულნი ბუნებრივი ნიჭით და იშვიათი ენამეტყველობით.

ზაქარიამ კარგად იცოდა როგორც გლეხის, ისე მუშის ფსიქოლოგია, რადგან გამოცადა მოჯამაგირეობა, მეურმეობა, ჩაღვადრობა და მაღაროში მუშაობა. ის გლეხი და ლარები გლეხის ოჯახში დაბადებული და გაზდილი ბუნებრივი ჭკუით და არაჩვეულებრივი ორგანიზატორული ნიჭით იყო დაჯილდოებული.

1905 წლის ზამთარში, სამი თვის ციხეში ყოფნის შემდეგ, მე განმათავისუფლეს და გამისტუმრეს ადმინისტრაციულათ სოფელში. სწორეთ ამ დროს იწყებოდა ჭიათურაში რევოლიუციონური მუშაობა. ვლებულობდი ფურცლებს, ბროშიურებს. ჩემთან მოდიოდნენ მეზობლები, იმართებოდა ბა-

ასი, იყო დაუსრულებელი კამათი. მეზობელი აზნაურები არ იზიარებდენ თანასწორობის იდეას, აკრიტიკებდენ ახალ იდეებს; გლეხები და მუშები, წინააღმდეგ, ალტაცებაში მოდიოდნენ ახალი იდეებით.

ქიათურიდან მოძრაობა სოფლად გადმოვიდა. გავრცელდა ხმა, რომ წითელ პარასკეობის დღეს დაბა საჩხერეში მოვლენ ერთობის ხალხი და გამოაცხადებენ მიწების და გადასახადების საქმესა.

საჩხერეში წითელ პარასკეობას ქონდა ერთგვარი იარაღის ხასიათი. ამ დღეს სოფლებს მიქონდათ ყველაფერი, რის გაყიდვაც კი შეეძლებოდა და, ნაცვლად, ყიდულობდნენ საქირო ნივთებს აღდგომისათვის.

ამ დღეს საჩხერეს მიაწყდა მის ირგვლივ მდებარე სოფლები და იყო რალაც არაჩვეულებრივი სურათი: ხალხი დღედა, მოელოდა რალაცას, ვაჭრობა თითქმის ყველას დაავიწყდა და ყველა ხიდის გარშემო იყო თავმოყრილი. თვალები ყველას სადგურისაკენ ქონდა მიპყრობილი, ქიათურიდან მოელოდნენ ერთობის ხალხს.

ხალხში ერჩეოდა ერთი ცხენოსანი, ადგილიდან ადგილზე გადადიოდა, ხალხს მიწის საკითხზე ემუსაიფებოდა. ეს ცხენოსანი იყო სოფ. სავანეს მცხოვრები ილიკო აბაშიძე, რომელიც შემდეგ სოც. რევ. პარტიაში ჩაეწერა.

მოსულთა შორის იყვენ ბევრი მოწაფეებიც. ჩვენ მოვიყარეთ თავი, შევეცადეთ რევოლიუციონური სიმღერების მღერას, ხალხი აღფრთოვანებით შეგვხვდა, მოითხოვეს რევოლიუციონური ლექსები. მე შემსვეს ხიდის თავზე და მათქმევინეს ლექსები. ასე შევიყოლიეთ თავი კარგა ხანს.

ამასობაში ორთქლმავალმაც იყვირა. მოვიდნენ ქვათურელები მთელი მატარებლის შემადგენლობით. წინ მორბოდა ხელების შლით მაღალი ჩოხიანი ახალგაზნა; როგორც შემდეგ გამოირკვა ეს იყო გიორგი გაფრინდაშვილი. იმან აგვიხსნა მიზეზი დაგვიანებისა. ქიათურაში ადგილი ქონია პოლიციასთან შეიარაღებულ შეტაკებას, რევოლიუციონერებს აულიათ პოლიციის პოსტი. ყოფილა მსხვერპლი ორივე მხრივ.

ჯგუფი გაეშურა დანგრეული ბუდკისაკენ, ერთი ნაბღიანი კაცი გავიდა კედელზე და დაიწყო ლაპარაკი. მას პირზე ყაბალახი ქონდა ჩამოკიდებული, მაგრამ სახე მაინც კარგად იხე-

დებოდა. მან ახსნა მოძრაობის პრინციპები, გააკრიტიკა მთავრობა, შემამულეები და მოუწოდა გლახობას ერთობისა და სოლიდარობისაკენ.

კრება დაიხურა და აღელვებული ხალხი დაიშალა. ეს იყო პირველი მიტინგი და ზაქარია გურული პირველი ორატორი, რომელიც მე ვნახე და მოვისმინე. მან ჩემზე მოახდინა უბრალო, მაგრამ კარგი შთაბეჭდილება.

მეორე დღეს მე დავესწარი სოფელ შუქრუთში ერთი რევოლუციონერის დამარხვას, რომელიც პოლიციის პოსტის აღების დროს იქნა მოკლული. პროცესიას თან მოყოლობდა შეიარაღებული დამცველები, რომლებსაც თოდები ნაბადში ქონდათ დამალული და რომელთაც ხალხმა ხუნხუხები დაარქვა. აი, ეს დამცველები იყო პირველი ჩანასახი წითელი რაზმისა.

პროცესიის დროს მე ვნახე ჩემი ძველი, შკოლის ნაცნობი ნიკოდიმოს ბრეგვაძე, რომელიც ჭიათურაში პროპაგანდისტის როლს ასრულებდა და მისი წინადადებით მეც ავეყვი ფეხის ხმას, ჩავები მოძრაობაში, ჯერ როგორც შეგირდი და შემდეგ როგორც პროპაგანდისტი.

იწყება ახალი ხანა. აღარ არის ადმინისტრაცია, მოისპო სასამართლო.

ხალხი თვითონ ეწევა სამართალს, ყავს თავისი ადმინისტრაცია. მხოლოდ რთულ პირობებში მომართავენ ჩვენ კომიტეტს, სადაც ნესტორა ჩხიკვაძე და ზაქარია გურული ასრულებენ სასამართლოს უმაღლეს ინსტანციის როლს.

ატყდა დავა ბოლშევიკ-მენშევიკებს შორის, თითქმის ყველა პროპაგანდისტები მიემხრენ ბოლშევიკებს.

ზაქარია და ნესტორა სულ ორი თუ სამი პროპაგანდისტის დახმარებით შეებრძოლენ მათ. საჭირო შეიქნა თბილისიდან და ბათომიდან პროპაგანდისტებისა და მუშების გამოძახება.

სხვა კუთხეებში დამარცხებულმა ბოლშევიკებმა მოაშურეს ჭიათურას. მათ მეთაურობდა ჯერ საშა წულუკიძე და შემდეგ კი თვით სოსო.

ეს მობილიზაცია გათავდა ბოლშევიკების დამარცხებით. ისინი განდევნილი იქნენ ყველა პოზიციებიდან.

დეკემბრის აჯანყების დროს საჩხერე-ჭიათურის რაზმი

შორაპანში ჩავიდა, ადგილობრივ რაზმებს შეუერთდა. იქ მდგომი ჯარები განაიარაღა, წიფის ტუნელი ააფეთქა, თბილისიდან მომავალ ჯარის საწინააღმდეგოთ მოემზადა. აქ იყო თავმოყრილი ქუთაის, სამტრედიის, ჩხარის სამეგრელოს და ნაწილი გურიის რაზმისა.

დამსწრეთა შორის იყვნენ ისეთი ვაჟკაცები, როგორც აფრასიონ მერკვილაძე, კოლია ლორთქიფანიძე, კოწია ჩაჩანიძე, კოწია ჩაჩუა და ბევრი კიდევ სხვა. გაერთიანებულმა რაზმმა ერთხმად ზაქარია ამოირჩია ხელმძღვანელათ. ზაქარიამ მადლობა გადაუხადა კრებას და სთხოვა მის ადგილზე აერჩიათ არსენა ქასრაძე.

აჯანყება დამარცხდა, რაზმმა უკან დაიხია, სოფლებში დაიფანტა, იარაღები მიმალ-მომალა.

ერთ დღეს ჩემთან მოიყარეს თავი ჩვენი კუთხის ხელმძღვანელებმა, იქ იყო ზაქ. გურული, ნიკ. ბრეგვაძე და სხვები.

ვზივართ ბუხრის წინ და ვმსჯელობთ. თუ სად წავიდეთ. თავი სად შევაფაროთ. ამ დროს გარედან რაღაც ხმაურობა ისმის, ოთახში შემოდის ჩემი მოხუცი ბიძა, უკიდურესი რეაქციონერი, ახალი მოძრაობის დიდი მოწინააღმდეგე. საბედნიეროთ ის პირადად ვერავის იცნობს. ამ მდგომარეობით სარგებლობს ბრეგვაძე და შესჩივის ჩემ ბიძას ზაქარია გურულზე. ბატონო, ჩვენ ყველანი იმან გაგვაბრძვივა, თან აგვიყოლია, შეგვაცდინა, თორემ, რა გვექონდა საბუნტებელი მე და შენ ძმის შვილს, ყველაფერი ეს ზაქარია გურულის ბრალია. ის დასახვრეტია. ბიძაჩემს ეს ძალიან ესიამოვნა, ბევრი იციან და მიაშურა სახლისკენ. გადავრჩით ხიფათს.

ერთი კვირის განმავლობაში ვიმალეობოდით ტყეში შეიარაღებული ხუთი კაცი (ზაქარია გურული, სანდრო მეტონიძე, აბრამიშვილი, მეოთხეს გვარი აღარ მახსოვს და მე).

უკვე სამი დღეა რაც აღარაფერი გვიჭამია, წყურვილს ვიკლავთ თოვლით.

მესამე დილას გამოგვეღვიძა ნახევარ არშინიან თოვლის ქვეშ. ვხედავთ, ზაქარია გურული ზის და რაღაცაზეა ჩაფიქრებული.

— ამხანაგებს დავავიწყდით, შიმშილით დავიხოცებით. უკეთესია წავიდეთ და ბრძოლაში დავიხოცოთ (ეტყობა ზა-

ქარია ნერვიულის სასოწარკვეთილებაში ვარდება. ეს იყო სულ ერთი წუთის ამბავი).

მალე ჩვენ კავშირს ვაბამთ, საზრდოს ვშოულობთ, ახალ თავშესაფარს ვპოულობთ და სამშვიდობოზე გადავდივართ.

ამის შემდეგ კი ზაქარია და მე ვშორდებით ერთმანეთს. მე მას თითქმის ვეღარ ვხედავ, თვით საქართველოს დამოუკიდებლობის დროსაც ჩვენ-ჩვენ საქმეზე ვართ და იშვიათათ თუ ვხვდებით ერთმანეთს და ისიც მხოლოდ საჯარო კრებებზე *).

როდესაც ბოლშევიკებმა ქუთაისში ტერორისტული აქტის ინსინუაცია მოაწყვეს თავისი ბინძური განზრახვების გასამართლებლათ, მათ პირველ ყოვლისა დაიპირეს თბილისში სილიბისტრო ჯიბლაძე და ქუთაისში ზაქარია გურული. მათ კარგად იცოდენ, თუ რა საფრთხეს წარმოადგენდა მათთვის ეს ორი პიროვნება.

ამის შემდეგ ზაქარია გურულს დიდხანს თავისუფალი პაერით ალარ უსუნთქავს.

როდესაც ოკუპანტების ჩეკამ ეროვნული მოძრაობის თავის მოკვეთა და მისი დეზორგანიზაცია მოინდომა ჩვენი გამოძევებით და დანარჩენთა შორეულ ციმბირში გადაყრით, გრიშა ლორთქიფანიძე, ალექსანდრე ლომთათიძე, ზაქარია გურული, ალექსანდრე დგებუაძე და ვლადიმერ ჯიბლაძე ჩეკამ ძველებათ დაიტოვა.

თვით იმ ისტორიულ ღამეს—9 ოქტომბერს, 1922 წელს, როდესაც ჩვენ მეტეხის ციხეში მუხანათურად დაგვესხენ თავს და შიშველ-ტიტველი ჩაგვეყარეს კამიონებში, ზაქარია აწარმოებდა მოლაპარაკებას ჩვენსა და შეიარაღებულ ჩეკისტებ შორის. იმ დროს, როდესაც ჩვენ მოფარებული ბარიკადებთან ვაწარმოებდით ბრძოლას, არ ვაპირებდით დათმობას, სანამ შეიარაღებულ ჯარს არ გაიყვანდენ, გრიშა ლორთქიფანიძის დავალებით, ზაქარია გურული ამოვიდა იმ ხეზე,

*) ამ დროს ზაქარია არის დამფუძნებელი კრების წევრი, სახალხო გვარდიის მთავარი შტაბის წევრი, მუშაობს საქარ. სოც.-დემოკ. პარტიის ცენტრალურ კომიტეტში, ასრულებს მთავრობის დავალებებს და სხვა.

რომელიც იყო ჩვენი კარების პირდაპირ, გამომიძახა მე და გადმომცა, რომ თქვენი მოთხოვნილება შესრულებულია. ჯარი ციხიდან გასულია და თქვენ წინააღმდეგობას აღარ აქვს მნიშვნელობა.

ასეთ დრამატიულ პირობებში მოხდა ჩვენი უკანასკნელი შეხვედრა. მე გამიღიმა ბედმა და გადაურჩი ამ უბედურებას, მან კი განაგრძო ციხეებში და ციმბირში ტანჯვა.

გრიგოლ ფხალაძის და გიორგი გაფრინდაშვილის სახელი მკიდროთაა დაკავშირებული ზაქარია გურულის სახელთან. ისინი იყვენ ზაქარიას ნამდვილი მარჯვენა ხელი.

გრიგოლ ფხალაძის ოჯახი იყო ღია ყველა მისი ამხანაგებისათვის. იქ იყო ჩვენი საიდუმლო ბინა, სადაც ჩვენ ვაფარებდით თავს, ვსაზრდოობდით ოთხი-ხუთი კაცი და ხანდახან მეტიც. ხშირათ, როცა გრიგოლი ბრუნდებოდა შინ, მისთვის ადგილიც აღარ იყო დასაჯდომი. ზაქარია ხომ სულ ნიადაგ მათთან იყო. მიუხედავად ამ შეწუხებრისა და აუარებელი ხარჯისა, მე არასოდეს არ შემომჩნევია უკმაყოფილება არც მისი და არც მისი მეუღლისა.

თვით მოძრაობაშიდაც გრიგოლი ლებულობს თვალსაჩინო მონაწილეობას. მას მოანდომა მან დიდი ნაწილი თავისი ქონებისა.

თუ ჩვენ ხალხს როდისმე თავისუფლება ეღირსა, ის არ დაივიწყებს მათ სახელებს, ვისაც მისთვის ღვაწლი მიუძღვის.

მ. აბდუშელიშვილი.

